

બહુ જૂના કાળમાં અફઘાનિસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્યો હતાં. ગંધ અને બાલુલિકનાં રાજ્યો બૌદ્ધ અને હિંદુધર્મીઓનાં પ્રજાગણ રાજ ગણાતાં. બાલુલિકનું રાજ્ય તો હિંદુ રાજ્યનો સીમાડો ગણાતું. અહિંદુ પર મધ્ય એશિયામાંથી ચડી આવતી કોઈ પણ પ્રજાને માટે હિંદુ દાલની ગરજ સારતું. હિંદુકુશ હિમાલયની જેમ વાયવ્ય સરહદને રક્ષક ગણાતો અને એ પર્વત ઝોળંગનાર પ્રજા હિંદનાં દરિયાળ મેદાનની ધણી ચર્ચ ચૂકતી. હિંદની ચક્રવર્તી સત્તાને તે માટે જ હિંદુ કુશના ધાટોનું રક્ષણ કરવું પડતું. અત્યારે જેમ ખાલખર, કુરમ, બોલન વગેરે ધાટો સ્થિરિય સેનાઓ વડે સદા રક્ષાએલા જ રહે છે, તેમ તે વખતે હિંદુકુશ પર હિંદ સામ્રાજ્યની બદાદુરમાં બદાદુર સેના કાયમને માટે નિવાસ કરી રહેતી. હજુ જેવી દુર્ધર્ષ પ્રજાને શુભ રાજ્યોએ પહેલ વહેલી આ ધાટો આગળજ અટકાવી હતી. પરંતુ ન્યારે એ ધાટો હજીએ કબજે કર્યા ત્યારે શુભ રાજ્યોના સૈન્યોને ઠેક ગોપાદ્રિ સુધી પાછા હટી જવું પડ્યું હતું. કુંડામા હિંદુકુશ પછી હિંદના બચાવનું કુદરતી સાધન લગભગ નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. સરહદની દૃષ્ટિએ અફઘાનિસ્તાન આ રીતે હિંદની કુદરતી સરહદનું કામ સારે છે.

૫

પરંતુ ઇસ્લામનો પ્રચાર અરબસ્તાનના મુઝમ્મદ પ્રદેશથી બાગિ રુકુલિંગની જેમ એમરે ફલાયેલ એ રુકુલિંગે તે કાળમાં સુધરેલા કે સુધરેલા ગણાતા આબુબાલુના સર્વ પ્રદેશોમાં એક પ્રચંડ દુતાયન પ્રગટાવ્યો. પશ્ચિમમાં એ દુતાયને અરબસ્તાનથી માંડીને મોરોક્કો સુધીનો બૃહદાગ પ્રજાવસિત જનાવી દીધો અને ત્યાંથી જિપ્સાસ્ટરની સામુદ્રધુનિ ઝોળંગો એ દુતાયન રૂપેનમાં પેટા. થોડીવારમાં રૂપેનનો બધો ભાગ ઇસ્લામની લીલી ધળનું લીલાશ્વેજ બની ગયું અને ત્યાંથી પશ્ચિમ ઇસ્લામનાં સૈન્યો હઠમજલ કરતાં પિરીનીઝ ઝોળંગે તલપાવડ થઈ રહ્યાં અને

ઇસ્લામની અર્ધચંદ્ર પતાકા ફરકી રહેત. પરંતુ આર્લ્સ માર્ટેલેનાં ખ્રિસ્તી સૈન્યોએ પિરીનીઝની પેલીમેર આ પ્રચંડ પૂરનાં મોખ્ખાં સમાન ધસી આવતાં ઇસ્લામી સૈન્યો સામે અડગ દિવાલનું કામ સાર્યું. ઇસ્લામ આગળ વધતો અટક્યો, પરંતુ સ્પેનમાં કાયમનો વાસો કરી રહ્યો. અને ત્યાંથી તેને પાછો જિયાલ્દરની પેલીમેર ધટ્ટેલતાં ખ્રિસ્તીઓને સૈકાઓ સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો.

પૂર્વમાં એજ ઇસ્લામે પ્રથમ ઈરાન દેશ પર પોતાનો કરાલ પંખે ઉગામ્યો. ઇરાનમાં અગ્નિપૂજક પારસીઓનું સામ્રાજ્ય હતું. એ સામ્રાજ્યનું પૂર્વ ગૌરવ અપૂર્વ હતું. તે પહેલાં ભૂમધ્ય સમુદ્રથી સિંધુ નદી સુધીનો વિશાલ ભૂભાગ રોકી રહ્યું હતું. જે કે મહાન અલેક્ઝાંડરે આ સામ્રાજ્યના ગૌરવને નામશેષ કરી નાખ્યું હતું, છતાં તેની ચીલકડપી ચઢાઇ પછી પણ એ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યું હતું. આ સામ્રાજ્યને મુસલમાનોએ પ્રથમ પોતાના પંજામાં લીધું. ગરીબ ખિચારો મઝ્દેઝ્દ અધાગ પ્રયત્નો કર્યા છતાં હાર્યો અને રહાસઘ્વા પારસીઓ પોતાનું માદરવતન છોડી હિંદ આવી રહ્યા. ઇસ્લામે હવે ત્યાંથી પણ આગે કુચ કરી. અફઘાનિસ્તાનનાં સદા શીતળ, સુરમ્ય પ્રદેશો પર હવે તેણે મોટ માંડી. બૌદ્ધ અને હિંદુધર્મથી સદા રસપ્રસ થઈ રહેલાં તેનાં માનવોને તેણે હવે એકેશ્વરવાદની આણુ મનાવવાની તૈયારીઓ કરી અને અનેક પ્રયત્નો બાદ અફઘાનિસ્તાનને પણ એ ધર્મે પાકિસ્તાન બનાવ્યું. પાક મજહબના પવિત્ર મંત્રો ઇસ્લામે હવે અફઘાનિસ્તાનને પણ પહોંચ્યા અને ત્યારથી તે હિંદુસ્તાનનું અંગ મટી પરાયું બન્યું. હિંદની પ્રજા માટે હવે તે પરરાજ્ય બન્યું. જે કે તે પછી પણ લગભગ આઠ્ઠો વર્ષ સુધી એ દેશ હિંદ સામ્રાજ્યમાં રહ્યો પરંતુ હિંદ પર મુસલમાની સામ્રાજ્ય ચિરકાળ ટકાવી રાખવાની અપૂટ સમૃદ્ધિ અને સામગ્રીના મથક તરીકે જ તેનો હવે ઉપયોગ રહ્યો. પઝાણ કે મોગલોને લશ્કર પૂરું પાડવું અને જે હિંદુ રાજાઓ તેમની સામા યાચ તેઓને દબાવવા એ કાર્ય હવે એ દેશનું રહ્યું.

અને ત્યારથી જ અફઘાન ને અફઘાનિસ્તાન હિંદની પ્રજાને મટિ બચસ્થાન ગણાવા લાગ્યા હિંદુકુશ આ વખતે પણ હિંદની ખરી સરહદનું કામ બજાવ્યું. લગભગ બસો વર્ષ સુધી ઇસ્લામને ખાળી ગખવામા તેણે મદદ કરી. જે કાર્ય પિરીનીઝ ન કરી શક્યો તે કાર્ય હિંદુકુશે બજાવ્યું.

છતાં પણ આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાં હિંદની વાયવ્ય સરહદ હિંદુકુશ આગળ જ સમાપ્ત થતી હિંદુકુશની પેલી મેર આવેલું બહમ પણ હિંદસામ્રાજ્યમા જ ગણાતું કારણ કે હિંદ પર રાજ્ય કરનારી કેમ અફઘાનિસ્તાનમાથી જ આવી હતી પદાણોનું મૂળ વતન તો અફઘાનિસ્તાન જ હતું મોગલ સામ્રાજ્યનો સ્થાપક બાબર પણ કામૂલનો જ બાદશાહ હતો તેને કાબૂલ માટે એટલો તો ચાહ હતો કે પોતાનું રાજ પણ ત્યાં જ દાટવાની આશા કરતો ગયો હતો. હુમાયુને તથા અકબરને લડવૈયા પુરા પાડનારો દેશ પણ અફઘાનિસ્તાન જ હતો ઠેઠ ઔરંગઝેબના મરણ સુધી આમ અફઘાનિસ્તાન મોગલ સામ્રાજ્યમા રહ્યું ત્યાગ્યાદ ઝિયતિ પલગી અફઘાનિસ્તાન મોગલ સામ્રાજ્યમાથી વિખુટો પડ્યો નાદિરશાહની ચઢાઈ વેળા તે ઇરાન સામ્રાજ્યનો ખિલાફ ગણાતો અને નાદિરના મગલ બાદ અહમદશાહ અબદલીએ ત્યાં સ્વતંત્ર બાદશાહી સ્થાપી, પદાણોનું વર્ચસ્વ પાછું સ્થાપ્યું તે એટલે સુધી કે હિંદુપત પાદશાહીનો દાવો કરનાર પેશવાઓના ભગવા ઝડાને પણ તેણે પાણિપતના મેદાનમાં બારે શિકસ્ત આપી, અફઘાનો અજબ છે એ વાત હિંદના કાનમા ફરીથી ગળવી. કાશુનીઓનો ત્રાસ તૈમુરની ચઢાઈ પછી એકવાર ફરી ઉત્તર હિંદ નવેસરથી અનુભવ્યો જે ત્રાસ મહમૂદ ઘોરી અને તૈમુરે મગા-જમનાના પ્રદેશમા ફેલાવ્યો હતો તેવો જ ત્રાસ અહમદશાહ અબદલીના યુગ પદાણોએ મગા-જમનાના રસાળ મુલકમાં ફેલાવ્યો. અફઘાનો આઠસો વર્ષ પહેલાં હતા તેવા જ ફર, કરપીથ, ધાતમી છે તેની હિંદના વતની

ઓમાં સ્મૃતિશેષ થતી લાવનાઓને વળી પ્રજાવલિત બનાવવામાં અહમદશાહના સૈનિકો કારણભૂત બન્યા.

આમ અદારમી સદીના અંત સુધી અફઘાનો હિંદના વતનીઓને માટે કૂરતાની મૂર્તિ સમાન રહ્યા.

અને ત્યારબાદ હિંદ પર દૂર દૂર સુદૂર પશ્ચિમમાં વસતી અને કદી ન જાણેલી, જોએલી સ્વેતવર્ણી પ્રજાએ-વેપારી પ્રજાએ પોતાની સત્તા વિસ્તારી. અફઘાનો લગ્નપદ્ધતિ હતા, સિપાહીઓ હતા, હિસાબ, કિતાબ કે મુસદ્દીપણમાં તેઓ કંઈ જ સમજતા ન હતા. જમીન મહેસૂલની આંદોશી ઉદ્ભવવામાં તેઓ સદા હિંદુ ભક્તિનું શરણુ સ્વીકારતા. અને તેને ક્ષીધે જ મુસલમાનો રાજ હોવા છતાં રાજકારભાર ચલાવવામાં અરથો હિરસો તેઓને હિંદુઓને જ આપવો પડતો. વળી તેઓએ આ દેશને જ પોતાનું વતન માની ક્ષીધેલું હોવાથી તેઓનો મોજશોખ, અયશ આરામ, પણ હિંદમાં જ ભોગવાતો અને હિંદના પૈસા હિંદમાં જ રહેતા. પરંતુ અંગ્રિજો તો વેપારી હતા. હિંદમાં કેવળ દોલત મેળવવા જ આવ્યા હતા. ક્ષાત્રતેજ કરતાં મુસદ્દીપણું તેમનામાં વિશેષ હતું; અને તેથી જ તેમના તાળા નીચે હિંદીઓ પરિપૂર્ણ ગુલામીમાં સખાવા લાગ્યા. હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો બેદખાવ પણ તેમની મુસદ્દીગીરીએ વધારી મૂક્યો. હિંદના વતનીઓ સમક્ષ મુસલમાન જૂઠ્ઠાઓને મોટા રૂપમાં રજૂ કરવાના અખતરાઓ થવા લાગ્યા. મદ-મદ ગિજની, ઘોરી, તૈમુર અને ચંગીઝના જૂઠ્ઠાઓના મોટા મોટા અંધો લખાયા અને તે હિંદની શાળાઓમાં ભણાવવામાં આવ્યા. તેઓની સારી બાજુ સિદ્ધતથી છુપાવી દેવામાં આવી. હિંદુમુસલમાન બેદખાવ આગળ વધારવા અફઘાનોને પણ કાળા ચિતરવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. પરિણામે અત્યારે પણ એકાદ કાબૂલી પદાણુ સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં કૂરતાની મૂર્તિરૂપ જણાય છે. હિંદુ બાળકના મગજમાં પડાણુ જાત રાક્ષસ મંત્રી જણાય છે એટલું જ નહિ પણ મુસ

લભાની ધર્મ પાળનાર માત્ર પરાયા એવો બેભાવ તેના કુમળા મગજમા ફસી ગયો છે અને અગ્નેજ્વેની મુમદીગીત્રીને તો એટલુજ જોઈતું હતું આવડેા મોટા દેશ, તેમા વસની પ્રજા વચ્ચે બેભાવ પાડ્યા સિવાય કંઈ રીતે તાણે રાખી શકાય ?

અત્યારે પણ દિદ સ્વરાજની જૂઠા પાળારને અગ્નેજ પ્રજા તરફથી આગળી ચીંધી દહેવામા આવે છે કે “ અગે દાય માસા પોટલા બાધી એડન નહિ પહોચ્યા હોઈએ ત્યા તમારે આ અધુધાનોના વ્રામથી અમને પાછા બોલાવવા પડશે ” એમ મ્હી તેઓ આડ કતરી નીતે આપણા મગજમા જગાઈ ગઈલા મત્પનિઃ અધુધાન હાલિને ખડો મરે છે અને અધુધાન ઉપગતિઓ વિગેના વૃત્તાંતો તો નરમાસ ભક્ષઃ ગદ્ગસોને પણ લગ્નવે તેરા આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામા આવે છે

પરંતુ અગ્નેજે અધુધાનો વિરુદ્ધ પ્રચાર મર્ચ કરે તેના મૂળ પાયામા તેના જ અજમાની તેના જેવીજ પ્રખળ સત્તા રશિયાની બીઁ સિવાય બીજું કંઈ મળી આવે તેમ નથી લગભગ અરધી સદી પહેલા રશિયા ધૂમપેટુની પેઠે અગ્નેજ રાજદારીઓના હત્યામશમા અમગલ છાયા વિસ્તારી રહ્યું હતું રશિયા પણ અગ્નેજને ભડકાવતા સતત દિદસાત્રાન્ય તરફ દૂરપ્રદ્ય કર્યેજ જતું હતું હુરોપમાં પોતાની સત્તા અગ્નેજનેની સમક્ષ પાજવા નાગે, હુરેપમા ઈંગ્લાંડની બરોબરી મરવા માટે, રશિયા આ આનયાજી રચ્યે જતું હતું અને અત્યારે પણ રશિયામાં ક્રાંતિ ચક્ર, જાર બેજનઃ આસુ આરતો જગત નશિન થયો છતાં અગ્નેજનેની રશિયા ત ફની બીક તો જેવીને તેવીજ રહી છે રશિયા હતું અગ્નેજનેને અગાઉની પેઠે, દંધક અશે વધારે પ્રમાણમા લાગમવી રહ્યું છે સોવિયેટ રશિયાની આબાદી, તેની દહાડે દહાડે થતી જતી ઉન્નતિ વળી અગ્નેજનેના દિલને આર બહેકાવી નાખી રહ્યા છે તેમાં પણ ક્રામચુનિરુદ્ધ પ્રચાર

કાર્ય કે જેની જગતમાં જોડી નથી તેનાથી તો અંગ્રેજો તોખા તોખા પોકારો રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં વળી અંગ્રેજો રશિયાને હિંદ' વચ્ચે આવી રહેલા અફઘાનિસ્તાન પર મીટ મારે એ સ્વાભાવિક છે. ખાસ કરીને અફઘાનિસ્તાનને મધ્યસ્થ દેશ રાખી રશિયન પ્રચાર કાર્ય હિંદમાં ન ફેલાય તે તરફ અત્યારે અંગ્રેજોની ખાસ નજર છે. એટલુંજ નહિ પણ ખુદ અફઘાનિસ્તાનમાં રશિયન પ્રચાર કાર્ય આગળ ન વધે તે માટે તેઓ પરોક્ષ રીતે ગમે તે ઉપાયો કામે લગાડતાં અચકાય તેમ નથી. અને તેના તાગ દાખલા આપણી સમક્ષ મોજૂદ છે. અમીર અમાનુલ્લાની રશિયન પ્રીતિ જાણીતી છે. રશિયન પ્રચાર કાર્ય અને રશિયન ટ્રાન્ઝુનિસ્ટ સિદ્ધાંતો તેણે અમલમાં મૂકવાની સીધી કે આડકતરી રીતે તૈયારી બતાવી હતી એ પણ લગભગ સ્પષ્ટ બિના હતી. અને આથી જ અંગ્રેજો તેના પ્રત્યે છૂપો દ્વેષ કેળવી રહ્યા હતા. મુસદ્દી કદી સીધો ધા કરેજ નહિ અને તે રીતે અંગ્રેજોનું આ છૂપું પ્રચારકાર્ય જોઈ પીર કરમશાહ દ્વારા આગળ વધ્યું. અમીર અમાનુલ્લા ધડીના છટ્ટા ભાગમાં હતો ન હતો યર્ષ ગયો. તેના જેવા એક નિખાલસ દિલના રાજવીને અફઘાન દેશ છોડી ઈટાલિ જેવા પરાયા દેશમાં જઈ વસવું પડ્યું. અને તેની જગાએ પેરિસમાં એકાંત સેવતો નાદિરશાહ આવી કાળુલની ગાદી પર ચઢી જોઈ કારણ માત્ર એટલું જ કે નાદિર રશિયન પ્રચાર કાર્યમાં માનતો નથી ત્યારે અમાનુલ્લા તેમાં માને છે.

ટુંકમાં અફઘાનિસ્તાન આજથી લગભગ અઢીસો વર્ષથી હિંદથી છૂટો પડ્યો તે પડ્યો જ. અંગ્રેજોએ આદરેલી અફઘાન લડાઈઓનો છૂપો હેતુ કદાચ આ જૂલ સુધારવાનો પણ હોય ! હિંદની કુદરતી સરહદ પાછી પ્રાપ્ત કરી હિંદનો બચાવ કુદરતી ધોરણ પર લાવી મુકવાનો પણ એ લડાઈઓનો મુળ હેતુ હોય ખરો. પરંતુ અત્યારે તો હિંદ સામ્રાજ્યમાં અફઘાનિસ્તાન એ એક સરહદનો પ્રાંત બનવો

જોઈતો હતો તેને બદલે તે અત્યારે તો રશિયા ને હિંદ વચ્ચેનું બધું
રોટ બન્યું છે અને તેમાં હવે કોઈપણ જનનો ફેરફાર થાય તેમ
નથી. અત્યારે તો અફઘાન પ્રજાની સ્વતંત્રતા જળવાય, અફઘાનિ-
સ્તાનમાં બ્યવસ્થા જળવાય, તેમાં જ હિંદને લાભ છે અને તે ખાત
રજ અંગ્રેજોએ છેલ્લી અફઘાન લડાઈ પછી હિંદના લાભની આ વાત
કબૂલ રાખી છે કેવળ રશિયન પ્રચારકાઈનું એ રાજ્ય વડું મથક
ન બને, તેટલોજ સ્વાર્થ અંગ્રેજો તે દિશામાં જાળવી રહ્યા છે

પરંતુ હિંદો પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ રશિયન પ્રચારમર્થ કુછ
વિસ્માતમાં નથી હિંદી જનતા હવે અફઘાનિસ્તાનના અફઘાનોથી
પણ કંઈ જ ડરતી નથી જંગતમાં એક માનવજાત બીજી માનવજાતને
હવે તામેદાર રાખી શકે એ જનાન ગગનકુસુમવત બનવાને
બહુ વાર નથી જે જે પ્રજા બીજી પ્રજાઓના કમજબમાં છે તે પણ
ક્રમે ક્રમે છૂટી ચવાની અણી પડે છે અને એક જમાનો એવો પણ
આવશે કે ગુનામી પ્રધાને ગદ મરવા માટે જેવી ખુબેશ સરકારી
પ્રજાએ ઉપાડી હતી તેવી જ ખુબેશ દુનિઆની દરેક પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય
માટે પણ ઉપાડશે અને રશિયન રાજ્યતંત્રે તો આ બાજતની
શરૂઆત કરી હીધી પણ છે ધરાન, રશિયા અને તુર્કિસ્તાન વચ્ચેના
કાલકરારો કેવળ મહમરની દૃષ્ટિથી જ મથા છે અને કદાચ રશિયા
પોતે જ આ બાજતમાં પડેલ મરી ગુનામ પ્રજાને મુક્ત કરવા પોતાના
બધા સાધનો અજમાવવા તત્પર બનશે

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અફઘાનિસ્તાનની અત્યાર સુધીની બધી પ્રવૃ-
ત્તિઓ ટુકામાં નોંધી રી છે હિંદ અત્યારે સ્વરાજ તરફ ધસડાવું
જાય છે તે વખતે પોતાના ચાડોશી દેશની હકીકત જરૂર તેને બાંક
વંશે, અને તે સાથે તેને બોધ પણ મળશે કે અજ્ઞાન અને અસરકારિતા
અગ્યા-પ્રસાદો જેવા લૂટારાને પણ બાદશાહ બનવાની તક
આપે છે, ભારે બ્યવસ્થા ને કુનેદ ગમે તેવી અજ્ઞાન જાતિને પણ

અરાજકતામાંથી બચાવે છે. સ્વરાજ મેળવવા માટે વ્યવસ્થા ને સહિ-
ષ્યતાની પહેલાં જરૂર છે. ધર્માંધતા અને અજ્ઞાનની નહિ. કોમીભેદ
અને ધર્મભેદ વગરનું હિંદ ગમે તેવી પ્રયત્ન શક્તિ સમક્ષ પણ અણુ
નમ ઉભું રહેશે ત્યારે એ બંને બેદોથી ભરપૂર હિંદ સ્વરાજ આવે
છતાં તે જાળવી રાખવા જેટલી શક્તિ પણ નહિ બોગવે.

એક ખીજ વાત પણ અફઘાનિસ્તાનના આ હુકા વૃત્તાંત
પરથી આપણે યાદ રાખવાની છે. કોઈપણ કાર્ય એકદમ ખાસ
કરીને પ્રજા તૈયાર ન હોય ત્યારે કરી નાખવાની ઉતાવળ જાતિ
સમક્ષ ન આણે ! દલપતરામની નીતિ મુજબ ધીરે ધીરે સુધારાનો
સાર સંભળાવાય. નર્મદની પેટે યાહોમ કરીને આંધળિયાં કંથે કદાચ
પાછા હકવાનો વારો પણ આવે.

હું ધારું છું કે પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચતાં વાચક વર્ગ આ બધી
વાતનો વિચાર કરશે.

.. ૬

૧૪, મદાલદમી : સોસાયટી અમદાવાદ. } મહારાષ્ટ્ર ઇન્દ્રજી દવે
તા. ૨૪-૨-૧૯૩૬

અનુક્રમ

પ્રકરણ

૧ આમુદરિયાના દેશમાં	૫
૨ વાવાઝોઝા પહેલાં	૯
૩ પહેલો અફઘાન વિગ્રહ અને દોસ્ત મદમંદખાન	૧૧
૪ આંતર્કલહની શરુઆત અને શેર અલ્લીખાન	૧૮
૫ ખીજો અફઘાન વિગ્રહ અને સિદ્દિશ રાજનીતિ	૨૦
૬ અમીર અબ્દુર રહેમાન	૩૩
૭ યક્ષવિજયી વીર સિપાહ સાલાર નાદિરખાન	૪૭
૮ અમાનુશ્લા-સ્વદેશ અને વિદેશમાં	૫૨
૯ હમાયુપાશા અને અમાનુશ્લા	૫૯
૧૦ અમાનુશ્લા અને શિનવારી વિગ્રહ	૬૧
૧૧ માનવપ્રેમી અમાનુશ્લા	૭૬
૧૨ બચ્ચા-હ-સાક્કાની બાદશાહી	૮૮
૧૩ અફઘાનિસ્તાનનો તારણુદાર નાદિરશાહ	૯૦
૧૪ નાદિરશાહની રાજવ્યવસ્થા	૯૫
૧૫ વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક નામીયા માણસો	૯૭
૧૬ પરિશિષ્ટ	૧૦૦

અફઘાનિસ્તાન

ભૂમિકા

પુસ્તકની શરુઆતમાં બે વાતો કહેવા ઇચ્છું છું. એ બે વાત યાદ ન રાખીએ તો અધ્યાન જાતિને કે અધ્યાનિસ્તાનના ઇતિહાસને સમજી શકાય તેમ નથી.

બાળક જન્મે ત્યારે તેને અભિનંદન આપવા માટે જુદી જુદી જાતિઓમાં જુદી જુદી પ્રથા વિદ્યમાન છે. અધ્યાન બાળક જે ક્ષણે ધરતી પરનો પ્રકાશ જુએ તેજ ક્ષણે તેને અભિનંદન આપવા માટે સંખ્ય કુંકાતા નથી, યાજ્ઞી વગાડાતી નથી, પરંતુ બંદુકનો અવાજ કરવામાં આવે છે. બંદુકના અવાજ સાથે અધ્યાન બાળક જન્મે છે. બાળક જો કન્યા હોય તો પાંચ અગર સાત વાર બંદુક ફાડવામાં આવે છે; અને જો પુત્ર હોય તો ચૌદ વાર બંદુક ફાડવામાં આવે છે. બાળક જન્મે ત્યારે બહેને મધરાત હોય, પ્રભાતનું પહોર હોય; માથાપ ધનવાન હોય કે ગરીબ હોય; જન્મસ્થાન રાજમહેલ હોય

૬ ગરીબની ઝૂંપડી હોય છતાં ઉપર મુજબની સંખ્યામાં બંદુકના અવાજો યવાના જ. અફઘાન બાળકને માટે આ એક સંસ્કાર ગણાય છે. માતાના માનમાં ધાવણુ ન હોય, અને ધાવની જરૂર પડે તો એવી ધાવ બોળવામાં આવે છે કે જે તંદુરસ્ત અને નિષ્કલંક ચરિત્રની હોય. સર્વ દેશોમાં ધાવની પસંદગી કરવામાં આવેો નિયમ જાળવવામાં આવે છે. પરંતુ અફઘાનિસ્તાનમાં આ આચાર સંબંધમાં એક જુદાઈ જણાઈ આવે છે. ધાવનો પતિ જે કાપર હોય અથવા દુર્બળ હોય અથવા કાઈ એક લાગણીમાં હારી આવ્યો હોય તો તેવી ધાવને પસંદગી આપવામાં આવતી નથી.

મને લાગે છે કે આ એ બાબતો યાદ રાખવાથી અફઘાન ઇતિહાસના નિત્ય સળગતા દાવાનળનું કારણ સ્પષ્ટ થકારે.

આમુદરિયાના દેશમાં

અફઘાનિસ્તાનના નકશા તરફ નજર નાખતાં જ તેના જેવા જ એક બીજા દેશની સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે. એ દેશ યુરોપમાં આવેલો છે અને તેનું નામ રોકોટલેન્ડ છે. રોકોટલેન્ડ અને અફઘાનિસ્તાન બંને પહાડી છે અને એ બંને દેશોના હૃદયસ્થળને વીંધી ઉંચા ઉત્તંગ પર્વતો આકાશને અડકવાની સ્પર્શ કરી રહ્યા છે.

અફઘાનિસ્તાનની ઉત્તર સરહદ પર લગભગ ત્રણસો માઈલ સુધી આમુદરિયા નદી ખેતોની સર્પ જેવી ચાલ દર્શાવતી વહે છે. આ નદી એક રીતે જોતાં અફઘાનિસ્તાનના પ્રાણરૂપ છે. પામીરના હિમ્ય પ્રદેશમાંથી નીકળી એ નદી પહેલવહેલી વાખાન પ્રદેશ આગળ અફઘાન સરહદનો સ્પર્શ કરે છે. શિયાળામાં આમુદરિયાનો પ્રવાહી પ્રવાહ કરી બરફ બની જાય છે; મે માસ વીત્યા પછી એ બરફ પીગળવા માંડે છે. અને આ વખતે આમુદરિયામાં મોટાં પૂર આવે છે.

વાખાનથી ક્રમેક્રમે પશ્ચિમ તરફ જતાં રાસ્તાક અને કાટાખાન પ્રદેશ આવે છે. અહીં એટલા બધા પહાડો નથી હતાં જુદી જુદી દિશામાંથી નાની નાની નદીઓ આવી અત્રે આમુદરિયાને મળે છે. અહીં નહેર ખોદી આ નદીઓનાં પાણીને ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને આ નહેરોના પાણીથી ચાર હજાર ચોરસ માઈલ જોટલી જમીન ફળદ્રુપ બની છે.

ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પર હેરાત આવેલું છે. એક દિવસ આ હેરાતને રસ્તે ઘઈ ઈરાની સંસ્કૃતિ અને સિદ્ધકલા અફઘા-

નિસ્તાન અને હિંદમાં રેલાઈ રહી હતી. ઇતિહાસકારોએ આ નગરીને હિંદમાં પ્રવેશ કરવાની કૂંચી રૂપ ગણી છે. હેરાતના રહેવાશીઓને મોટો ભાગ ખેડૂતોનો છે અને અફઘાનિસ્તાનના બીજા ભાગોના લોકો કરતાં વધારે શાંત સ્વભાવનો છે. હેરાતથી કંદહાર જતા રસ્તામાં ક્ષીલીકુંનર જમીનનાં મેદાનો નજરે પડે છે. કંદહાર અત્યંત સુરક્ષિત શહેર છે. એના મુખ્ય રસ્તા પહોળા છે અને તેની બંને બાજુએ વૃક્ષની હારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કંદહાર મુખ્યત્વે કરીને ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે અને તેમાંના પ્રત્યેક ભાગમાં અંકેક ટોળા રહે છે. બધી મળીને તેની વસ્તી પચાસેક હજારની હશે. અહીંના રહેવાશીઓમાંના ધનવાન વર્ગ મોટે ભાગે મુઘલ તરફનો ને સિંધી હિંદુનો છે. તેઓ અહીં વેપાર માટે આવ્યા છે. કારણ કે સમગ્ર અફઘાનિસ્તાનમાં કંદહાર એ સૌથી મોટું વેપારી મથક ગણાય છે.

કંદહારની પશ્ચિમે સિસ્તાન પ્રદેશ આવેલો છે. આ પ્રદેશની સરહદ માટે અફઘાન સરકારને ધરાન સાથે બહુ ભાજગડ ચાલી હતી; કારણ કે આ પ્રદેશનો અમુક ભાગ ધરાનને અને અમુક ભાગ અફઘાનિસ્તાનને તાબે છે.

પૂર્વ તરફ બદાખ્શાન પ્રદેશ આવેલો છે. બદાખ્શાન પૃથ્વી પ્રદેશ છે અને અહીંના રહેવાશીઓને દાઢથી બહુ હેરાનગતિ બોગવતી પડે છે, શિયાળામાં આ પ્રદેશના બધા રસ્તા બંધ થઈ જાય છે. નદીમાં પાણી પણ સ્થિર બની જાય છે, બરફનાં ગચિયાં રૂપે જામી જાય છે. આર્થિક નજરે જોતાં આ પ્રદેશ બહુ અમૃત્યનો પ્રદેશ ગણાય. કારણ કે આ વિભાગની જમીનમાં ગંધક, લોહ, અને દીપતી હીરાની ખાણો આવેલી છે. જો કે હજુ એ ખાણો ખોદવાની શરૂઆત કરવામાં ખાલી નથી. મરદમ અફઘાનિસ્તાનની ભવિષ્યની આર્થિક ઉત્તતિ મોટે ભાગે આ ખાણો પર આધાર રાખે છે.

- અફઘાન તુર્કિસ્તાનનો પ્રદેશ પણ વેપાર માટે ખાસ અગત્યનું.

સ્થાન છે. આ પ્રદેશમાં તાસકુર્ગાન અને મઝાર-ખ-શરીફ નામના શહેરો આવેલા છે તાસકુર્ગાનથી યાત્રાળુઓ બોખારા ને હિંદ જાય છે. આ નગરને ફરતો ત્રણ માઇલ ઘેરાવાનો કોટ આવેલો છે. આ કોટમાં વગભગ વીસ હજાર મનનો આવેલા છે. દરેક મનનની આજીબાજી વળી ફરતી દિવાલ છે આખા શહેરમાં ફળના બગીચા ઠેકઠેકાણે નજરે પડે છે શહેરની વચ્ચોવચ્ચ થઇ ત્રણ નહેરોના પાણી વહ્યા જાય છે. અહીં ધણા હિંદુઓ રહે છે પૈસા ધીરવા એ તેમનો હથો છે આપણા દેશના કાણુલીઓની માફક તેઓ પણ રીતસર બ્યાજ વસુલ કરે છે

અહીંથી લગભગ ૫૦ માઇલ પશ્ચિમે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બામ્પ શહેર આવેલું છે જગતના ટેલાક પ્રાચીન નગરોની માફ બામ્પ જો કે હજુ તદન નાશ પામ્યું નથી, તો પણ તેના દરેક અવધવ પર કરાય કાલની શ્વમરેખા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે જૂના, છાણું મહેલો અને તૂટીફૂટી હવેલીઓનું ઉદાસ સૌંદર્ય ધારણ કરી બામ્પ નગરી હજુ પણ વાવાઝોડા અને વરસાદના ખ્યાલી તગજોના રમડા તરીકે પોતાનો દેહ વિસ્તારી પડી છે.

અફઘાનિસ્તાનની રાજધાની કાબુલ વિષે લખતા પહેલાં ગ્રેટુ જોઈએ કે કાબુલ એ રાજધાની માટે અત્યુક્ત નગર નથી એની ચોમેર ઉચા પહાડો છે અને તેથી તેનો વિસ્તાર ઇચ્છાનુસાર વધારી શકાતો નથી રાજધાનીના હિસાબે જોના એનું સૌંદર્ય પણ વધારે ગણી શકાય નહિ નવા મહેલો ઘણા ચણાયા છે, પરંતુ તેમાં ગજા મહેલ દિલખુશા મહેલ એ સર્વથી વધુ મનોહર છે કાબુલમાં ઘણા બગીચા છે અને આમાન્ય રીતે બગીચાને નામે એના ભાગ પાડવામાં આવે છે આ બગીચામાં શેર, આર્ગ અને લાહોની દરવાજાના બગીચા સુખ્ય છે શિકારપુર્ગી બગીચા ફળોના વેપારનું સુખ્ય મથક છે અને એ બગીચાથી જગતમાં સર્વત્ર કૌમિતી ફળો હમેશા રવાના કરવામાં

આવે છે. અક્ષધાનિસ્તાનની લાંબાઈ ઈંચાનથી નૈઋત્ય સુધીમાં ૭૦૦ માઈલ અને હેરાતની સરહદથી ખાઈબરઘાટ સુધીની ૬૦૦ માઈલ છે.

અક્ષધાન શહેરોની ખાડી વસ્તી ગણતરી હજુ સુધી કરવામાં આવી નથી. તોપણ એકંદર રીતે એ દેશનાં મોટાં શહેરોમાંનાં કાણુલની વસ્તી ૧ લાખ; કંદહારની ૬૦,૦૦૦; હેરાતની ૧,૨૧,૦૦૦ અને મજાર-ઈ-શરીફની ૪૬,૦૦૦ ની ગણાય છે. રાજ્યવ્યવસ્થા ખાતર આખા અક્ષધાનિસ્તાનના ■ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં પાંચ ભાગ મોટા ગણાય છે. કાણુલ, કંદહાર, હેરાત, મજાર-ઈ-શરીફ અને બદાખ્સાન. બીજા ચાર ભાગ જલાલાબાદ, ખૌસ્ત, ફાશહ અને એમેનાના નામે ઓળખાય છે.

અક્ષધાનિસ્તાનનો ઇમારતીન ઇતિહાસ પુરાણકથામાં લુપ્ત થઈ ગયો છે. એ અદસ્ય ખિનાઓના હાડપિંજર પર ગવેષણાની તકેબાંજી અલાવવાની અમારી ઇચ્છા નથી. અમે તો ફક્ત વર્તમાન જગતની આશાઆકાંક્ષામાં અક્ષધાન જાતિની આંતરબાણ કથા વાંચકવર્ગ સમક્ષ મૂકવા માગીએ છીએ.

ઈતિહાસના લાંબા પંથ કાપી જે ફાઈ બહારની સંસ્કૃતિએ જારતવર્ષમાં પોતાના પનોતાં પમલાં મૂક્યાં છે, તેની ક્ષણિક નિશાનીઓ અક્ષધાનિસ્તાનના દરિન પત્થરોમાં પડેલી નેવામાં આવે છે. અક્ષધાન પહાડોમાં ફાઈપણુ જાતિ પોતાની વિજયસ્મૃતિનાં નિશાનો કાયમને માટે કોતરી રાખી નથી. સિફંદરથી માંડીને નાદિરશાહ સુધીના અગણિત વિજેતાના રથમાં પેડાં આ દેશ ઉપરથી ચાલ્યાં ગયાં છે. પરંતુ મોગલ શહેનશાહો, ખાસ કરીને શાહજહાન, પોતાની અસાધારણ પ્રીતિના બજે આ દેશમાં પોતાની રાજસત્તાની ઘણી યાદો આ પત્થર પર કોતરી ગયો છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પણ ઢેકેઢાળે મળી આવે છે, અને તે હિંદુ રાજ્યની સ્મૃતિ આપે છે. પરંતુ અમે એ સ્મૃતિના સંપ્રદેશનામાં જવા ઇચ્છતા નથી. જીવનની અગૃતિન.

પ્રકાશમાં વિહરવા માગીએ છીએ. અને તેથી જ ત્યાં ન્યારથી વિદેશી વેપારીઓની ચઢાઈ થઈ અને મોગલ સામ્રાજ્યની પડનીથી પૂર્વમાં તથા સમગ્ર જગતમાં એક નવીન યુગનો પ્રારંભ થયો, ત્યારથી અમારી આ કથની પણ શરૂ થાય છે. વર્તમાન જગતનો ઇતિહાસ એટલે પૂર્વ પશ્ચિમના આ સંઘર્ષનો ઇતિહાસ.

અ

વાવાઝોડા પહેલાં

અંગ્રેજો જ્યારે હિંદમાં પોતાનો પગદંડો જમાવતા હતા ત્યારે અફઘાનિસ્તાનની આંતરિક રિયતિ અતિશય અસ્તબ્ધ હતી. હિંદમાં પણ તે વખતે ખંધી શક્તિ લગભગ તેજહીન થવા આવી હતી. કેવળ પંજાબમાં રણજિતસિંહના તાબા નીચે સિખ શક્તિ અત્યંત પ્રબળ બની હતી. રણજિતસિંહે યુરોપથી નેપોલિયનના બે મુખ્ય સેનાપ્તેશોને હિંદમાં બોલાવી પોતાના લશ્કરને યુરોપી ઢબે કેળવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૯માં લૉડ મિન્ટોએ તેની સાથે કરાર કર્યા અને પૂર્વ તરફ રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા રણજિતસિંહને દબાવવી પડી. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેની નજર અફઘાનિસ્તાન તરફ દોડી. આ તરફ ઇરાનને પોતાની સરહદનો ડૉકસસ તરફનો ભાગ રશિયાને આપવો પડ્યો હોવાથી તે પણ અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હજમ કરવાની તાલબ બેઠો હતું.

આ તરફ અફઘાનિસ્તાનના બાદશાહ અહમદશાહ દુરાનીના મરણ પછી તેનો પુત્ર તૈમુરશાહ બાવીશ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી ૪ સ ૧૭૬૩મા મરણ પામ્યો. તેના મરણ સાથે જ ત્યાં અશાંતિનો ધુમ શરૂ થયો, અને તે ત્યારથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે હજુ એની પૂર્ણાકૃતિ પારે ચરો તે કાર્ષ કહી શકે તેમ નથી. તૈમુરશાહ પછી તેનો પુત્ર શાહજમાન ગાદીએ બેઠો. શાહજમાનના અમલમાં કાબુલના સિદ્દાસન માટે પ્રબળ ગૃહાવવાદ ફાળી નીચ્યો. ત્યારથી અફઘાનિસ્તાનમાં વસતી જુદી જુદી ટાળાઓમાં જે બડખોર વૃત્તિ ફાટી નીકળી છે તે હજુ પણ જેવી ને તેવી જ ગહી છે શાહજમાનના મત્રી પાવમદખાને સુન્નિ પ્રયુક્તિથી આ ટાળાઓને ચોડી ધણી શાંત કરી એમ કરતા તેને અનેક સરદારોને દેહાત દડની સગ મરવી પડી પરંતુ છેવટે શાહજમાનના બાઈ મહમૂદશાહે રાજગાદી હસ્તગત કરી પરંતુ તેણે પોતાનો પગ સિદ્દાસન પર ઠેરવ્યો ન ઠેરવ્યો ત્યારે તો બીજા બાઈ સુગઢલમુલ્કે ૪ સ ૧૮૦૩મા મહમૂદશાહને પદચ્યુત કરી રાજગાદી પકાવી લીધી પરંતુ મહમૂદશાહે આ હાત મૂગે મોટે સ્વીકારી લીધી નહિ તેણે લશ્કર એમ્લુ કરી ફરીથી સુગઢલમુલ્ક પર હલ્લો કર્યો. પરિણામે પરાજિત થઈ, સુગઢલમુલ્ક અફઘાનિસ્તાનમાંથી નાઠો અને અફઘાનોના પરમ શત્રુ ગ્યુનિતસિદ્દને આશરે જઈ રહ્યો.

પરંતુ બાઈબાઈ વચ્ચેનો ટંટો આટલેથી અટક્યો નહિ મહમૂદ શાહે ગાદીએ બેઠો પછી પોતાના મત્રી પાવમદખાનના પુત્ર ફતેહખાનનું ખૂન કરા યુ પિતાના ખૂનનો બદલો લેવા માટે દોસ્ત મહમદખાને બડ ઉઠાવ્યું અને છેવટે તેણે મહમૂદશાહને પદબ્રષ્ટ કરી પોતાને અફઘાનિસ્તાનનો બાદશાહ બહોર કર્યો પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી રહી કે કાબુલની રાજગાદી પર દોસ્ત મહમદખાન, કહ્દારમાં સ્વતંત્ર રીતે તેના બાઈઓ અને હેરાતમાં દુરાની વશનો એક વારસ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા આ રીતે અફઘાનિસ્તાનના મુલકના ત્રણ વિભાગ પડ્યા.

આ રથજે અરુધાન અને હિંદના ઇતિહાસની એક વિશિષ્ટ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. હિંદના ગૌરવની સ્મૃતિરૂપ, જગતનો સર્વ શ્રેષ્ઠ હીરો ક્રોહિનુર કે જે એક દિવસ મોગલ બાદશાહોના મુગટને શોભાવતો હતો તે છેવટે સુગ્મઉલ્કામુલ્કના કબજામાં આવ્યો હતો. રણજિતસિંહે આ ઐતિહાસિક હીરો કબજે કરવા માટે પોતાના મેંમાનને બંદીવાન બનાવ્યો. એટલું જ નહિ પણ તેને ખાવાનું પણ આપવાનું બંધ કર્યું. આ રીતે લાચાર બની શાહસુખને એ હીરો રણજિતસિંહને આપી દેવાની ફરજ પડી. છેવટે સુગ્મ રણજિતસિંહનો આશ્રય તોળી લુધિયાણામાં અંગ્રેજોને આશરે આવી રહ્યો.

ત્રણ

પહેલો અરુધાન વિગ્રહ અને દોસ્ત મહમંદખાન.

દોસ્ત મહમંદખાનના રાજઅમલ દરમિયાન અરુધાનિસ્તાનને બ્રિટિશો સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવું પડ્યું. દોસ્ત મહમંદ જ્યારે કાબુલના સિંહાસન પર બેઠો ત્યારે હિંદ પુરેપુરું બ્રિટિશોના કબજામાં આવી ગયું હતું.

ઝોગણીસમી સદીની શરુઆતમાં પશ્ચિમ પોતાની બધી શક્તિ સાથે મરવા પડેલાં પૂર્વ પર ફેરી પડ્યું હતું. અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે હિંદ, બહુદેશ કબજે કરી લીધાં. ફ્રેંચો શરુઆતમાં તો હિંદના કબજા માટે અંગ્રેજો સાથે લડ્યા ખરા, પરંતુ છેવટે તેઓને ખસી જવું પડ્યું. પોર્ટુગીઝ અને વલંદોઓ તો આ પહેલાં દૂર ખસી ગયા હતા. હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા પર અમુક અમુક રથજોમાં પોતાનો વાવટો ફરકાવી તેઓ સંતુષ્ટ કે અસંતુષ્ટ ચિત્તે રાજ્ય વધારવાની આશા.

હોડી દંધ સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા. સમગ્ર પૂર્વ પ્રદેશમાં અંગ્રેજ પ્રભાવ અજળ બનતો જતો હતો. પરંતુ જે દિવસથી અંગ્રેજ હિંદ છાડ્યું તે દિવસથી રશિયા અને તેમની વચ્ચે જે ધુરંદારી ચાલી તે એ બંને દેશની પ્રજામાં ઢાડોઢાડ ઉતરી મધ હોય એ લાગે છે. અંગ્રેજો હમેશાં માનતા આવ્યા છે અને તે વખતે વિંડુકામાં માનતા કે રશિયા અફઘાનિસ્તાન વાટે હિંદ છૂટી લે આવશે. એટલું તો ખરું કે આ બંધન કટલાક કારણો હતાં. તો ૫ આ બંધને લીધે બ્રિટિશ રાજપુરોએ છઠ્ઠાંક અને હિંદમાં ઉતાવળ કરી હતી તે આજે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિએ હાસ્ય જનક થઈ પડી છે. અંગ્રેજો આ રશિયન બંધ સાથે અફઘાનિસ્તાનને ખાસ સંબંધ હોવાથી અફઘાનિસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન મેળવતા આવ્યા છે.

તે વખતે રશિયન બંધ એ અંગ્રેજ રાજદારીઓના મનમાં સર્વદા એક બંધનરૂપે ભૂતિના રૂપમાં જામત રહેતો. એસિયામાં રશિયન પ્રભાવને ઝાંખો પાડવા માટે અંગ્રેજ રાજપુરોએ એ વખતે એવી અનેક વસ્તુને પોતાની કમ્પનાથી જોઈ એ તે કરતાં એવું મોટું રૂપ આપેલું અને એને લીધે એવી એવી ખૂલો કરી છે કે તે તેઓને માટે ટાઈ પજી રીને શોભા બર્કુ ન જ ગણાય.

દોસ્ત મહમદખાન રશિયા કરતાં અંગ્રેજો સાથે દોસ્તી કરવા વધારે આગ્રહ હતો; પરંતુ તે એ શરતે કરવા માગતો હતો કે અંગ્રેજોએ રજુનિતસિંહ પાસેથી તેને પેશાવર પાછું અપાવવું. આ શરત તે વખતના ગવર્નર જનરલને ભારે મુંઝવણ પેદા કરતી હતી. રજુનિતસિંહ અંગ્રેજોના મિત્ર હતા અને સરહદ પર તેના જેવા એક બળવાન મિત્રની જરૂર હતી. દોસ્ત મહમદે લોડ ઓફર પાસે ફરીથી અરજ કરી મોકલી કે ઇરાન અને રજુનિતસિંહના હુમલાથી અંગ્રેજોએ મારો ખયાલ કરવો જોઈએ. પરંતુ દોસ્ત મહમદખાનની આ અરજના

જવાબમાં હિંદી સરકારે લખી મોકલ્યું કે અંગ્રેજો સ્વતંત્ર રાજ્યોના. અંદરખાનેના ખનાવોમાં હાથ ધાતતા નથી.

આ પરથી એમ માનવાનું નથી કે લોર્ડ આંકલેડે અધ્યાનિ-
સ્તાનને આ પ્રમાણે ખરેખર પોતાના ભાગ્ય પર આધાર રાખવું
મક્ક્યું. તેણે વેપારની સગવડ ખાતર કેપ્ટન બર્ન્સ નામના અંગ્રેજને
કાશુલ મોકલ્યો. આ તરફ ઈરાનીઓ રશિયન સેનાપતિના તાબા નીચે
એકવાર હેરાત સુધી આવી પહોંચ્યા. હજુ પણ દોસ્ત મહંમદ અંગ્રેજોની
મદદ માગતો હતો. અંગ્રેજ એલચી બર્ન્સ કાશુલ જઈ પહોંચ્યો.
ત્યાર પછી બે માસે એક રશિયન એલચી પણ કાશુલમાં આવ્યો.
દોસ્ત મહંમદે પ્રથમ તો તેની મુલાકાત લેવાનું પણ કબૂલ કર્યું નહિ.
પરંતુ લોર્ડ આંકલેડ તરફથી અનુકુળ જવાબ આવ્યો નહિ એટલે.
છેવટે તેને મોટા દબદબા સાથે રશિયન એલચીનો સત્કાર કરવો પડ્યો.
આ ખનાવ બન્યા પછી પાંચ દિવસે બર્ન્સ કાશુલ છોડી હિંદમાં
આવતો રહ્યો અને ગવર્નર જનરલને તેણે જણાવ્યું કે દોસ્ત મહંમદે
રશિયા સાથે સંધિ કરી છે.

લોર્ડ આંકલેડ આ સમાચાર સાંભળી બહુ જ ગુસ્સે થયો. તેણે
નક્કી કર્યું કે રજુજિતસિંહની મદદથી કાશુલના સિંહાસન પર દોસ્ત
મહંમદને બદલે સુળહિલમુલકને બેસાડવો જ જોઈએ. લોર્ડ આંકલેડની
આ ગેરવાજખી વર્તણૂક સંબંધમાં આજે ધણા ખરા અંગ્રેજ ઇતિ-
હાસકારો ભારે ટીકા કરે છે. તે વખતે પણ કેટલાક રાજપુરુષોએ
આ સંબંધમાં વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. બ્રિટિશ હિંદનો ઇતિહાસ લેખક
રોબર્ટસ આ સંબંધમાં લખે છે કે “આ નીતિની વિરુદ્ધ પ્રુબ્ધ લખી.
ચકાવ તેમ છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં આ નીતિનો બચાવ કોઈ પણ
રીતે થઈ શકે તેમ નથી. સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કોઈપણ રાજ્ય સાથે સંધિ
કરવાનો દોસ્ત મહંમદને હક હતો, અને તેમાં પણ અંગ્રેજોએ સંધિની શરતો
નાકબૂલ કરી ત્યારે જ તેણે રશિયા સાથે સંધિ કરી હતી. શાક સુખર્તુ.

આપું જીવન પરજીવથી પરિપૂર્ણ હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૯માં તેને સિંહાસન પરથી હાંટી કાઢવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ તેણે જાણે વાર રાજગાદી માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તે એ બંને વખત હાર્યો હતો. અક્ષધાનિસ્તાનમાં કોઈ પણ તેના પર વિશ્વાસ રાખતું નહિ. આવી સ્થિતિમાં શાહસુલતને સામા પક્ષ તરીકે મણીતા રજુનિતસિંહની મદદથી કાજુલની ગાદીએ બેસાડવો એ મગજની વિકૃતિ સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ. " લોડ ઓફ લેડના આ દુરાગ્રહ વિરુદ્ધ લોડ વેલિંગ્ટન વગેરે રાજપુરુષોએ પણ બારે વાંધા ઉઠાવ્યો હતો. પરંતુ લોડ ઓફ લેડે કોઈનું કહેવું માન્યું નહિ. વળી રશિયને અટકાવવા ખાતર પણ અક્ષધાનિસ્તાનમાં પેશવાની જરૂર નહોતી. સરણ કે લડનનાં દબાણથી રશિયન સરકારે અક્ષધાનિસ્તાનમાંથી પોતાનો એલચી બોલાવી લીધો હતો અને આ નામોશીમાંથી છૂટવા માટે રશિયન એલચીએ આપઘાત કર્યો હતો. ધરિન પણ ધરિની અખાતમાંનો અંગ્રેજ હતો ખાળવા માટે હેરાત છોડી ધરિની અખાત તરફ પાછું હઠ્યું હતું. આમ હોવાથી અક્ષધાનિસ્તાનમાં પેસી એક વાળખી વારસના હક રદ કરી જે રાજને પ્રભમાંનો એક પણ માણસ કચ્છ ન કરે તેવાને ગાદીએ બેસાડવાની તરફેણમાં એક પણ દલીલ રહેતી નથી. લોડ ઓફ લેડે કેવળ પોતાની લાગણ કરવાની વૃત્તિ યાંત પાડવા માટે, પોતાની દંભવૃત્તિ સંતોષવા ખાતર અંગ્રેજ રાજપુરુષોની વિરુદ્ધ પડી પહેલા અક્ષધાન વિમલની જાહેરાત કરી હતી. તેના અંતરમાં એવી વાસના બરાઈ રહી હતી કે આખા જગતને બતાવી આપવું કે અંગ્રેજો અક્ષધાનિસ્તાન જેવા પહાડો મુલકને પણ વશ કરી શકે છે.

પરંતુ જે મહાસકિત માનવદષ્ટિથી અજોચર રહી જગતનું નેતૃત્વ કરી રહી છે તે તેના આ ગિથ્યાદંભ તરફ જોઈ હસતી હતી.

પહેલવહેલાં તો રજુનિતસિંહે પોતે લોડ ઓફ લેડની નીતિમાં ધડયણ નાખી. તેણે જણાવ્યું કે મારા રાજ્યમાંથી હું અંગ્રેજ લસકર

જવા દમ્મ નહિ. આથી સિંધને માર્ગે અફઘાનિસ્તાન પર હલ્લો કરવાનું નક્કી થયું. બોલન ઘાટનો માર્ગ અંગ્રેજ લશ્કરના આગમનથી ગાળી રહ્યો. આ અન્યાયને વાળખી દરાવતાં ખીજાં અનેક અન્યાયી કામો કરવાં પડ્યાં. સિંધના અમીરો સાથે અંગ્રેજોને સંધિ થઈ હતી. આ સંધિ મુજબ અંગ્રેજો એમના મુલકમાં થઈ ખીજા કોઈ દેશ પર હલ્લો કરી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ આ સંધિને કાગળના ટુકડા સમાન ગણી અનાયાસે અંગ્રેજ લશ્કર સિંધમાં થઈ અફઘાનિસ્તાનમાં પેહું. કંદહાર અને ગિજની અંગ્રેજોએ કબજો કર્યો. દોસ્તમહમદે કાબુલ છોડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં નાસતા ફરતા શાહ-સુલ્તાને સાથે લઈ અંગ્રેજ સેનાએ દમામબેર કાબુલમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ મહાવિજયની વાર્તા લાંડન પહોંચી. આ ચઢાઈના નેતા પર પુષ્પ વૃષ્ટિની માફક માનચાંદનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. એક-લેંડને "લોડ" ની પદવી મળી. સેનાપતિ સર જેન્કિન ધીયર અને મેકનોલ્ટને બેરેનેટના ખિતાબ મળ્યા.

પરંતુ આનંદના ધ્વનિ પુરા થતા ન થતામાં વિપત્તિનાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં. દેશની પ્રજા જે માણસને તુચ્છકારતી હોય તે માણસ કદી પણ રાજગાદી પર લાંબો વખત રહી શકે નહિ. અને તે પણ અફઘાનિસ્તાન જેવા દેશમાં. શાહ સુલ્તાને કાબુલની ગાદી પર રાખવો હોય તો અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ રહેવું જ જોઈએ અને એવી રીતે કાબુલમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખવાનું ખર્ચ પુષ્કળ આવે. આ તરફ દોસ્ત મહંમદ શરણે આવ્યો. અને ઇ. સ. ૧૮૪૦માં તેને નજર કેદી રૂપે કલકત્તા આણવામાં આવ્યો. તેના પ્રત્યે અંગ્રેજોએ માનની લાગણી દર્શાવી હતી એ તો અંગ્રેજોને ન્યાય આપવા ખાતર જણાવવું જ જોઈએ.

ધીમે ધીમે દેશમાં સર્વત્ર બડો ઉડ્યાં. "કાબુલમાં રહેતા કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોની લફંગાઈથી કાબુલવાસીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા." એકાએક એક દિવસ ઉશ્કેરાઈ ગયેલી જનતા બળવાની

અગ્નિમૂર્તિ ધારણ કરી હી એક ટાણું જન્મના મગન મારે
એકત્ર થયું મકાનમાં પેઠું અને જન્મને બહાર ધસડી આણી તેના
દુકડે દુકડા કરવા લાગ્યું. જોતજોતામાં જોમેર બળવો ફાટી નીકળ્યે.
અંગ્રેજ સેનાનો પાછા ફરવાનો માર્ગ પણ ઘેરાઈ ગયો. દાણુધર્મા
ઘેરાઈ બૂખ્યા મરવું પડે એવા મદદથી ઉઘટે મેકનોટને સંધિની
વાત છેડી દોસ્ત મદમદને છેડી મૂકવામાં આવશે અને શાદસુળને
પાછો લેઈ જવામાં આવશે. તેના બદલામાં દોસ્ત મદમદના પુત્ર
અકબરખાને અંગ્રેજોને સરહદ સુધી સુરક્ષિત પહોંચાડવા એવા સંદેશ
શરુ થયા. પરંતુ આ શરૂતો અમલમાં મુકાય તે પહેલા મેકનો-
ટનનું ખૂન થયું.

ઉઘટે તોપો અને સગસામાન કાણુલમાં મૂકી, દૈવ અને અકબર
ખાનના ઉપર આધાર રાખી, ૧૬૦૦૦નું અંગ્રેજ સૈન્ય કાણુલ છેડી
હિંદ તરફ જવા નીકળ્યું. રસ્તામાં વંરવૃત્તિથી સળગી રહેલી ટાળાઓ
છુપાઈ રહી હતી. તેમના હાથમાંથી અંગ્રેજોને બચાવી લેવા જોટલી
તાકાત અકબરખાનમાં ન હતી. સમગ્ર જંગમના ઇતિહાસમાં કદાચ
આવું ભયંકર પ્રત્યાવર્તન બન્યું નથી. એક અકસાડિઆમાં તો આ
૧૬૦૦૦ ના સૈન્યમાંથી ૬૦ બાઈડોન સિવાય બીજું કંઈ બચ્યું નહિ
અને તે પણ લોહીથી ગંભીર ગંજેલા શરીરે માંડમાંડ જલાલાબાદ જઈ
પહોંચ્યો હતો. બાકીનું બધું સૈન્ય કાણુલના કુમરાળ રસ્તામાં
પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી લોડે ઓકસેડના હાથમહના પ્રાચ-
ક્ષિત રૂપ બન્યું.

લોડે ઓકસેડ પછી લોડે એલેનજરો હિંદનો ગવર્નર-જનરલ
થયો. તેણે હિંદમાં પણ મુઠયો ત્યારે જલાલાબાદ, ગિજની અને હેરા-
તમાં અંગ્રેજ સેનાપતિઓ ઘેરાઈ ગંજેલી સ્થિતિમાં દહાડા ગણી રહ્યા
હતા તેઓ પરસ્પર એકત્ર થવા નનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ઉઘટે
સેલ અને પોલોક અપાર બહાદુરી દર્શાવી ફરીથી દાણુલમાં પેડા અને
નોટ ગિજની સહેરને રમશાન બૂમિ બનાવી પોતાના સોબતીઓને

કાબુલ જઈ મળ્યો. ખાલાહિસારમાં વળી બ્રિટિશ પતાકા ફરફરવા લાગી. રૈરવૃત્તિમાં અંધ બની લોડ એલેનબરોએ હુકમ આપ્યો કે મહમુદ ગિજનીની કબરનાં કમાડ હિંદમાં ઉપાડી લાવવાં. કારણ કે તેની એવી ધારણા હતી કે ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મહમુદ ગિજનીએ સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી ત્યારે એ કંમાડ તે ગિજની ઉઠાવી ગયો હતો. અંગ્રેજ ખંદીવાનોને છોડાવી પાછા ફરતી વેળા અંગ્રેજ સૈનિકોએ પોતાના મરણ પામેલા મિત્રોના ખૂનનો બદલો લેવા માટે કાબુલનું બજાર તોપો વડે ઉડાડી દીધું. અંગ્રેજ સૈન્ય વિજયી બની હિંદ પાછું આપ્યું. લોડ એલેનબરોએ તેમના સત્કાર ભાષણમાં કહ્યું કે “આપણા વિજયી સૈન્યે સોમનાથના મંદિરના દરવાજાનાં કમાડ હિંદમાં પાછાં આપ્યાં છે. મહમુદની કબર આજે સૂની નજરે ગિજનીનાં ખડેરા તરફ જોઈ રહી છે. ૮૦૦ વર્ષના અપમાનનો બદલો આજે લેવામાં આવ્યો છે.” એક અંગ્રેજ રાજપુરુષે આ અભિમાન ભરી ઉક્તિની સમાલોચના કરતાં કહ્યું છે કે “મુસલમાનો અકસ્માત આ આશ્ચર્યકારક ઉક્તિ સાંભળી ઘરમાં અને અપમાનથી માથું નીચું કરી બેઠા; હિંદુઓ તો તે વખતે તેઓનો ઇતિહાસ વિસરી બેઠા હતા. પરંતુ સર્વથી નિહુર બન્યા ઇતિહાસકારો. તેઓએ સાબીત કરી આપ્યું કે મહમુદ ગિજનીના મરણ પછી ઘણે વરસે કદાચ અગિઆરમી સદી પછી આ કમાડ ધડાયા હતાં.” પરંતુ અમે તો એનોજ વિચાર કરીએ છીએ કે કોના અપમાનનો બદલો કાણે લીધો ?

આંતર્કલહની સરુઆત અને શેર અદ્વીખાન.

પહેલા અફઘાન વિગ્રહને પરિણામે એટલું તો સ્પષ્ટ થયું. અફઘાનિસ્તાનમાં એક ખૂબ મજબૂત અને સક્રિયશાળી અમીર નહિ હોય તો અફઘાન પ્રજાનું કલ્યાણ થવાનું નથી તેમ અંગ્રેજોનું પણ કલ્યાણ થવાનું નથી. આથી અંગ્રેજોની પુરેપુરી મરજીથી દોસ્ત મહંમદખાન ફરીથી કાબુલના સિંહાસન પર બેઠો. તેના અમલ દરમિયાન ફરીથી ત્યાં કામચલાઉ શાંતિ સ્થપાઈ. ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ગુલામ હૈદર નામના એક પ્રસિદ્ધ સરદારને એકથી તરીકે હિંદમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ લોરેન્સે તેને ભારે માન આપ્યું.

પરંતુ દોસ્ત મહંમદખાનના મરણ પછી કાબુલની રાજગાદીનાં વારસા માટે ભયંકર આંતર્કલહ શરૂ થયો. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં દોસ્ત મહંમદ મરણ પામ્યો; તેને સોળ પુત્રો હતા. દોસ્ત મહંમદે પોતાની હયાતીમાં પોતાના મોટા દીકરા અફઘલખાનને કંદહારનો સુબો બનાવ્યો હતો. પરંતુ તેનો વડાલો દીકરો શેરઅલીખાન તેની પાસે રહેતો. પિતાના મરણ પછી અમાત્ય વર્ગની મદદથી શેરઅલીએ પોતાને અમીર તરીકે જાહેર કર્યો. આ વખતે અફઘાનિસ્તાનના ઇતિહાસમાં રાજગાદીનાં લોભથી જે ખૂનરેણ થઈ તેનો ઇતિહાસ અફઘાનિસ્તાનના સમગ્ર ઇતિહાસમાં કાળા કલંકરૂપ છે. શેરઅલીએ પોતાની ગાદી સુરક્ષિત રાખવા માટે પોતાના કેટલાક બાઈબોનાં ખૂન કર્યો અને કેટલાકની સત્તા ઓછી કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. આને પરિણામે અફઘાનિસ્તાનમાં સહેજ હોલવાઈ ગયેલી અગ્નિ વળી પ્રયંક

તેજથી સળગી હઠ્યો. ઠેર ઠેર ખંડની જવાલા પ્રત્યક્ષિત થવા લાગી. અફઘાનિસ્તાન એકાદ ઉછળતા પાણીની કઝાઈ હોય અને તેમાં સર્વદા પાણી ઉછળ્યા કરતું હોય એવી રીતે ત્યાં સર્વત્ર ઝંઝાવાત ધુંકાવા લાગ્યા.

કંદહારમાં બેઠો બેઠો અફઝલખાન પોતાના બાઈની આ મદમત-તા નિહાળી શક્યો નહિ. ટુંક વખતમાં શેરઅલી અને અફઝલ વચ્ચે મુદ્દ જન્મ્યું. અફઝલખાને પોતાના લાયક પુત્ર અબ્દુરરહેમાન ખાનની મદદથી ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં શેરઅલીને કાબુલમાંથી હાંકી કાઢ્યો. કાબુલ છોડી શેરઅલીખાન કંદહાર જઈ રહ્યો. બીજે વરસે તેને ત્યાંથી પણ હાંકી કાઢવામાં આવ્યો અને છેવટે તે છેલ્લા આશ્રમ રૂપ હેરાતમાં જઈ રહ્યો. પરંતુ એ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના ઓક્ટોબર માસમાં અફઝલખાન મરણ પામ્યો. મોટા દીકરા તરીકે રાજગાદી પર અબ્દુરરહેમાનને હક્ક હતો પરંતુ પોતાના બાઈ આજિમખાનની તરફેણમાં તેણે રાજગાદી પરનો પોતાનો હક્ક જતો કર્યો. આથી આજિમખાન કાબુલના તખ્ત પર બેઠો.

પરંતુ શેરઅલી હાર્થા પછી નિશ્ચિંત થઈ બેઠો ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૮ ના એપ્રિલ માસમાં શેરઅલીના પુત્ર યાકુબખાને ફરીથી કંદહાર છત્યું અને ત્યારબાદ થોડે માસે શેરઅલીએ કાબુલ પર હુમલો કર્યો. એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં શેરઅલીએ કાબુલ છતી લીધું અને અબ્દુરરહેમાન અને આજિમખાનને અફઘાનિસ્તાન છોડી ઇરાનને આશ્રય લેવો પડ્યો. ઇરાને આ બંને હારેલા સરદારોનો સત્કાર કર્યો પરંતુ ચતુર અબ્દુરરહેમાનખાન સમજી ગયો કે અહીં રહેવાથી મારો હેતુ પાર પડે તેમ નથી. કારણ કે ઇરાન પોતે બીજાની મદદ માગતું હોય ત્યાં તે તેને મદદ કદી રીતે આપી શકે? આવા વિચારથી ત્રેસાઈ અબ્દુરરહેમાન તારકંદ જઈ રહ્યો અને રશિયન સરકારની મદદ માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રશિયન સરકાર પણ એક હાર પામેલા છતાં સક્તિ-

શાળી અક્ષધાન મુવસજને પોતાને ચરણે આવેલો જોઈ બહુ ખુશ
અને તેણે તેને ગળ આપ્યો તરીકે આદરમાનપૂર્વક ગળ્યો. મથ
તહેરાન જતાં હતભાગી આજિમખાન ગસ્તામાજ અકાળ મોતે મું
આ ગીતે સ્વદેશમાંથી દેશનિકાલ થઈ, પાગડાની કૃપા પર રહી અખ
રહેમાનખાનનું ચિત્ત અક્ષધાનિસ્તાન તરફ મંડાઈ ગયું. દૂર નાસ્કંદ
જેઠો જેઠો આ અક્ષધાન મુસાફર વિચારતો હતો કે કંઈ ગીતે અક્ષ
નિસ્તાનમા પ્રવેશ કરવો અને કંઈ ગીતે પોતાની જાતિમાં સર્વોચ્ચ
પદ પ્રાપ્ત કરવું.

પાંચ

ખીજો અક્ષધાન વિમલ અને બ્રિટિશ રાજનીતિ

શેરઅલી ગાદીએ બેઠા પછી પ્રમુખ પ્રતાપે રાજ્ય અનાવવા
લાગ્યો. અક્ષધાન ટોળીએ સ્વાભાવિક રીતે જ દુર્બળ રાજકર્તાના
આદરમાન કરતાં પ્રમુખ ગજકર્તાના મારને વધારે આજે છે. આથી
શેરઅલીના અમલ તો ફરીથી તે ટોળીએ કંલકકાસ હોડી ચાંત
મૂર્તિ ધારણ કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા

આ દરમિયાન અંગ્રેજો જેમ અસંસ્કૃત પૂર્વ પ્રદેશને સંસ્કૃત
જનાવવાનું મહામત ધારણ કરી રાજ્ય વધારવાનું પ્રયત્ન કરી રહ્યા
હતા તેમ રશિયા પણ ખિવા અને બોખારા કબજે કરી ધીમે ધીમે
અસંસ્કૃત એશિયાને સંસ્કૃત જનાવવાનો જુગમો પોતાના પર લેવાનું
પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતું. ધીમે ધીમે તાસ્કંદ,

ખીજે અફઘાન વિશ્વ અને બ્રિટિશ રાજનીતિ

પ્રમરકંદ વગેરે રશિયા સાથે લાળી ગયાં. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં રશિયન જનરલ કાફમેન તુર્કસ્તાનનો મુખ્ય સત્તાધારી બની આવ્યો.

અંગ્રેજ રાજપુરુષો રશિયાનો આ હિલચાલને સારી નજરે જોતા નહોતા. રશિયા હિંદ પર ચઢાઈ કરવા માગે છે અને તે માટે જ તે જેમ બને તેમ પોતાની સરહદ હિંદની સરહદ સમીપ લાવવા માગે છે આ બાબત અંગ્રેજ રાજપુરુષોની ચચાનો મુખ્ય વિષય બન્યો.

આ ખાતર અફઘાનિસ્તાન સાથે મિત્રતાનું બંધન મજબૂત બનાવવું અને હિંદની સરહદને હતી તેના કરતાં વધારે સુરક્ષિત બનાવવી એ એ બાબતો તરફ અંગ્રેજોનું ધ્યાન એકાગ્ર થયું. ઇ. સ. ૧૮૬૮માં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી લૉર્ડ લોરેન્સે અમીર શેરઅલ્લીને પુઝળ હથિયારો અને નવ લાખ રૂપિયા ઇનામ તરીકે મોકલ્યા.

ખીજે વર્ષે લૉર્ડ લોરેન્સનો અમલ પુરો થયો. તેની જગાએ લૉર્ડ મેયો આવ્યો. લૉર્ડ લોરેન્સે પોતે હિંદ છોડે તે પહેલાં અંબાલામાં શેરઅલ્લી સાથે મુલાકાત કરવાનું ધાર્યું હતું અને એ મુલાકાત દરમિયાન અફઘાન પ્રશ્ન પર પાકો નિશ્ચય કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. એ પ્રમાણે અંબાલામાં શેરઅલ્લી અને લૉર્ડ લોરેન્સની મુલાકાત માટે તૈયારી પણ થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ અફઘાન સરહદ ઓળંગી અંબાલા આવતાં શેરઅલ્લીને વાર લાગી. પરિણામે તેની લૉર્ડ લોરેન્સ સાથે મુલાકાત થઈ શકી નહિ. લૉર્ડ લોરેન્સને જાહેરે લૉર્ડ મેયોએ અંબાલામાં શેરઅલ્લીને આવકાર આવ્યો. શેરઅલ્લી બ્રિટિશ સરકાર સાથે સંધિ કરવા આતુર હતો. પરંતુ તેની શરતો લૉર્ડ મેયોએ સ્વીકારી નહિ. શેરઅલ્લી બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી વાર્ષિક અમુક રકમ, જરૂર પડે ત્યારે સૈન્યને હથિયારોની મદદ તથા પોતાનો વંશ અગર પોતાની રાજગાદી વિપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે બ્રિટિશ સરકાર મદદ કરે એવી શરતે બ્રિટિશ મિત્રતા જારી રાખવા માગતો હતો. વળી પોતાની પછી તેના બેયેષ્ટ પુત્ર યાકુબખાનને જલ્દે સૌથી નાના

પુનઃ અખદુસ્લા જનને અમીર તરીકે કબુલ કરાવવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ લોડ' મેયો આ બાબતમાં બંધાઈ જવા માગતો નહોતો. અવસ્થા તેણે મોટેથી તો જણાવ્યું કે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે લશ્કર અને હથિયારની મદદ મળશે તો પણ કોઈ પણ જાતની સંધિ કરવા તે તત્પર ન હતો. આવી રીતે ચતુર બ્રિટિશ રાજપુરુષો સંધિ કર્યા વગર શેરઅફઘીની મિત્રતા જાળવી રાખવા પ્રયત્નો કરતા હતા.

છતાં શેરઅફઘીના સહકાર માટે એટલી વિચારણા તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી, લોડ' મેયોએ તેની સાથે 'એવું' સાથે વર્તન ચલાવ્યું હતું કે તે ખુશ થઈ ગયો. અને અફઘાનિસ્તાનમાં પગ મૂકતાં જ લોડ' મેયોના ઉપદેશ પ્રમાણે રાજપદ્ધતિ ચલાવવા તૈયાર થયો. લોડ' મેયોના તેના પર એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે અંગ્રેજ પદ્ધતિ મુજબ કારભાર ચલાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; તે એટલે સુધી કે કાબુલના મોચીઓને પણ એવા દુકમે આપવામાં આવ્યા કે હવે પછી તમારે અંગ્રેજ ફેશન મુજબ જોડા સીવવા. આવી જાનનો પરદેશી પ્રભાવ ત્યારબાદ કેવળ અમાનુસ્થાના પર પડ્યો હતો.

પરંતુ વૌઘસરાયનો ઓઢી સ્વીકાર્યા પછી ત્રણેક વર્ષે 'લોડ' મેયો અફઘાન એટમાં દેશનિકાલ થએલા કેદીઓની સ્થિતિ જોવા ગયો. બધું તપાસ્યા બાદ જેવો તે સ્વીમર પર ચઢવા જતો હતો તે દરમિયાન એક પહાણે આવી તેનું ખૂન કર્યું.

લોડ' મેયો પછી લોડ' નૉર્થલુક આવ્યો. અત્યાર સુધીમાં શેરઅફઘીના દિલમાં બ્રિટિશ પ્રત્યેનો જે પ્રેમ જન્મા થઈ રહ્યો હતો તે રફતે રફતે ઓછો થતો જતો હતો. લોડ' નૉર્થલુકના સમયમાં શેરઅફઘીએ જાહેર કર્યું કે યાકુબખાનને બદલે અખદુસ્લાજન અફઘાનિસ્તાનનો ભાવિ અમીર બનશે. અંગ્રેજો યાકુબખાનને શેરઅફઘી પછી અમીર તરીકે આવેલો જોવા ઇચ્છતા હતા. યાકુબખાન છૂટો હોય તો વળી રાજગાદી માટે તકરાર થાય એમ ધારી શેરઅફઘીએ તેને કેદ કર્યો.

આથી લૉર્ડ નૉર્થમ્પ્ટો શેરઅલીના આ કાર્યનો વિરોધ કરતો એક પત્ર લખ્યો.

આ પછી શા બનાવો બન્યા તેનું વણન કરતા પહેલાં અધ્યાનિસ્તાન સંબંધમાં બ્રિટિશ રાજનીતિ શ્રી હતી તે તપાસવાની જરૂર છે. અંગ્રેજોએ હિંદને કબજે કર્યા પછી બેસુ હતુ કે અધ્યાનિસ્તાન જેવા પાડોશી રાજ્યને સંયમમાં ગખવામાં નહિ આવે તો બ્રિટિશ હિંદનું કલ્યાણ થવાનું નથી. અધ્યાનિસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને અધ્યાન જાતિની બહાદુર તથા સાહસિક ઉન્નતતા બ્રિટિશ હિંદની શાંતિમાં ખલેવ પહોંચાડશે એવો અંગ્રેજોએ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત બાંધ્યો હતો. પરંતુ આ સિદ્ધાંત મુજબ કામ કરવા જતાં અંગ્રેજ રાજપુરુષો બૂલી જતા હતા કે અધ્યાનિસ્તાન પશ્ચ ઇંગ્લાંડ જેવુંજ સ્વતંત્ર રાજ્ય છે.

અંગ્રેજોને અગવડ પડે એ ખાતર અધ્યાનિસ્તાને પોતાની સ્વતંત્રતા ઓછો કરવી અને ઓછી ન કરવામાં આવે તો લડાઈ ફરી તેને તાબે કરવું એ તે સમયની અંગ્રેજોની અધ્યાનિસ્તાન પ્રત્યેની નીતિ હતી. બે કે ધણા અંગ્રેજ રાજપુરુષોએ આ નીતિનો વિરોધ કર્યો હતો, પરંતુ એ વિરોધ અરુપમરૂદન મમાન નીવડ્યો હતો. અંગ્રેજ રાજનીતિમાં સર જેમ્સ રીડ્ડન કહે છે કે “કાણુકનો અમીર અગર તો ખિયાનતો ખાન કોઈ પણ રીતે બ્રિટિશોને તાબે છે એમ ન જ કહેવાય છતાં તેમની સાથે એવી વર્તણૂક ચલાવવી કે જેથી તેઓ સમજે કે અગરો અવસ્થા અંગ્રેજો કરતાં હલકી છે અને એની દલકી સ્થિતિમાં એવું મોઢ પશ્ચ કાર્ય સ્વતંત્ર રીતે કરવા દેવામાં નહિ આવે કે જેથી અંગ્રેજોની સ્થિતિ દેશી મોઢ પડે. આ જાતિઓની સાથે સબધ બેડતી વખતે એ ખાનમાં ગખવાનું છે કે આપણે અત્યંત શક્તિમાન અને મુધરેલી પ્રજા છીએ અને તેઓ દુર્બલ અને અર્ધ જગથી જાતો છે.”^૧

^૧ Chiefs like the Amir of Kabul and the Khan of Kelat, through not dependent upon us in the sense of

એક સ્વતંત્ર જાતિ માટે આવી હકમત ઉક્તિ અને સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે ખીજી જાતિને આવી હાકી નજરે જોવાની વૃત્તિ કેવળ પાશ્ચાત્ય સામ્રાજ્ય લોભી જાતિને જ શોભે સર સ્પીકનની ઉક્તિમાં બ્રિટિશાની અધ્યાન નીતિના બધા મૂળ સૂત્રો ગુચાએલા છે અને એના પૃથક્કરણની કઈ જરૂર નથી

આત્યાર સુધી અધ્યાનિસ્તાનમાં બીન મત્કારી રીતે અંગ્રેજ એકથી તરોડે એક ખુસનમાનની નીમણુક કરવામાં આવતી પરંતુ તે વખતના હિંદી વજીર લૉર્ડ મેલિસ્થર્ગી એ નક્કી કર્યું કે અધ્યાનિસ્તાનમાં એક અંગ્રેજને એનથી તરીકે મૂકવો જોઈએ અને તેને માટે કાણુબમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્સિ ઉભી કરવી જોઈએ લૉર્ડ સેનિસ્થર્ગીના મત મુજબ રશિયાના હકનાથી બ્રિટિશ હિંદને બચાવવું હોય તો કાણુનમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્સની નીમણુક અવશ્યના થઈ પડવી જોઈએ પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે શેરઅલ્લીએ હજુ સુધી રશિયા તરફ તનમાત્ર પક્ષપાત બતાવ્યો ન હતો તે વખતે શેરઅલ્લીને રશિયા સાથે મિત્રતા સ્થાપવાના કાર્ષ પછુ કાવતરા સાથે જોડી શકાય તેમ ન હતું, ઉપરો તે કેટલીક બાબતમાં રશિયાનો વિરોધ કરતો હતો. હિંદી વજીરનો ફરાવ જાણી ગનર્નર જનરલ લૉર્ડ નોથપ્પુકે પોતે લખી જણાવ્યું કે “અમીર સબખા આપ જે સંદેહ રાખે છે

any definite duties or allegiance to the Queen, must be dealt with on the understanding that they occupy a distinctly inferior position, their inferiority consisting mainly in this, that they are not to be permitted to follow a course of policy which exposes us to danger. Relations with these states are all determined by the fact that we are exceedingly powerful and highly civilized, and that they are comparatively weak and half-barbarous.”

તેમાં હું આપની સાથે એકમત થઈ શકતો નથી. આપનો સદેહ પાયા વગરનો છે.” પરંતુ ચતુર માણસો ઘણી વેળા સદેહનું કારણ ન હોય છતાં સગવડ ખાતર સદેહને સરખાવે છે. આ વખતે પણ તેમજ બન્યું. લોર્ડ સેલિસબરિનો સદેહ એટલો બધો ગાઢ બની ગયો હતો કે તે કારણથી અગર તો બીજાં કાંઈ પણ કારણથી લોર્ડ નોર્થબ્રુકને રાજીનામું આપવું પડ્યું. લોર્ડ નોર્થબ્રુકની જગાએ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ નવલકથાકાર જુલિયસ લિટનનો પુત્ર લોર્ડ લિટન આવ્યો.

લોર્ડ લિટન અફઘાનિસ્તાનમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ મૂકવો એવો નિશ્ચય કરીને જ હિંદમાં આવ્યો હતો. તે નવેસરથી શેરઅલી સાથે સુલેહના સદેશા ચલાવવા લાગ્યો. શેરઅલી જો હેરાતમાં અંગ્રેજ એલમીને સ્થાયીલાવે રહેવા દે તો જ અંગ્રેજો તેની શરતો માન્ય રાખે એવો અંગ્રેજોએ આગ્રહ કર્યો. પરંતુ શેરઅલી આ શરત કબૂલ રાખી શક્યો નહિ. સ્વતંત્ર રાજ તરીકે આ શરત કબૂલ રાખવી કે નહિ એ બાબતમાં અમીરને સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. પરંતુ લોર્ડ લિટન આથી સંતોષ પામ્યો નહિ. તેણે શેરઅલીને લખી મોકલ્યું કે અફઘાન દરબારમાં એક બ્રિટિશ મિશન મોકલવામાં આવશે. જો કે મિશન મોકલવા જેવો કાંઈ પણ બનાવ હજી સુધીમાં બન્યો નહોતો. પરંતુ બનાવ ઉપજવી કાઢતાં શી વાર! ઈંગ્લાંડનાં રાણી મહારાણી બન્યાં અને તેમણે કેસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો એ વાત જાહેર કરવા માટે અંગ્રેજોનું મિશન કાબુલમાં આવશે એવું લોર્ડ લિટને શેરઅલીને લખી મોકલ્યું; આ લખાણ વાંચી શેરઅલીએ વિનયપૂર્વક લખી જણાવ્યું કે આ વસ્તુ જાહેર કરવા માટે અંગ્રેજ મિશનને ઠેક કાબુલ સુધી આવવાની કંઈ જરૂર નથી. પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે શેરઅલી અગીર તરીકે જો કંઈ કરે તે અફઘાન પ્રજા માની લેવા તૈયાર નહોતી. અફઘાનિસ્તાનની પ્રજા જેવી સ્વતંત્રતાપ્રિય જાતિ જગતમાં યોડી જ છે. એ વાત શેરઅલી

બહુ સારી રીતે સમજતો હતો. તે જાણતો હતો કે અંગ્રેજ મિશન આવતાં જ અગાન પ્રગ્ન કદાચ એમ સમજશે કે દાગમાં કંઈ કાણું છે ખરું ! અને આ માન્યતાને લીધે ઉચ્ચેરાએલી પ્રગ્નને ચાંત પાડવાનું કામ ભારે મુશ્કેલ બનશે. કદાચ મિશનના સભામંદાની જિંદગી પણ ભયમાં આવી પડશે. વળી આ કારણુ સખળ રશિયનોને પણ અક્ષધાનિસ્તાનમાં પેસવા દીધા નહોતા, તો પછી બ્રિટીશોને શા માટે પેસવા દેવામાં આવે ?

શેરઅસ્લીની આ માગણી કબૂલ ન કરવાની વૃત્તિમાં લોડ લિટનને અભિમાન અને તિરસ્કાર જણાયા. જો કે સર વિલિયમ મૂર, સર હેનરી નોર્મન અને સર આર્થર હબ્બાઉસે તેની આ ધારણા બૂલબરેલી છે એમ જાહેર કર્યું. આ ત્રણે જણાના મત મુજબ શેરઅસ્લીએ આ માગણી નાકબૂલ કરી કદાચ પોતાને તુકસાન કર્યું હોય પણ તેમાં કંઈ ગેરવાજબી કર્યું હોય એમ લાગ્યું ન હતું.

પરંતુ લોડ લિટને શેરઅસ્લીની આ માગણી કબૂલ ન કરવાની વૃત્તિને બહુ જ ગેરવાજબી માની લીધી. એ દરમિયાન એક ખીજો બનાવ બન્યો. કવેટા એ અક્ષધાનિસ્તાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે અગત્યનું મથક છે. કવેટા આગળથી બોલન ઘાટ મારફતે અક્ષધાનિસ્તાનમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬માં ખિલાતના ખાન સાથે અંગ્રેજોને સંધિ થઈ. તે સંધિ મુજબ અંગ્રેજોને કવેટામાં લશ્કર રાખવાની છૂટ મળી. આ સમાચાર મળતાં જ શેરઅસ્લીને રવાબાવિક રીતે ચટપટી થઈ અને બોલનઘાટ મારફત અંગ્રેજોનું સૈન્ય એક ક્ષણમાં કંદહાર આવી પહોંચે એ બાબતમાં હવે તેને ટ્રામપણુ જાતનો સંદેહ રહ્યો નહિ. કારણુ કે પહેલા અક્ષધાન વિચલ વખતે એમ જ બન્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૭૭માં ફરીથી સંધિની વાતચીત ચલાવવા શેર-

અફઘાનો લાયક મંત્રી સૈયદ નૂરમહમદ પેશાવર આવ્યો. પરંતુ લોર્ડ લિટને પોતાની દરખાસ્તમાં કંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ સૈયદ નૂરમહમદની કોઈપણ દલીલો તેણે ધ્યાનમાં લીધી નહિ જ્યાસુધી અફઘાનિસ્તાનમાં બ્રિટિશ ઓફિસર રાખવાની જવામદારી અફઘાન અમીર માથે ન હોય ત્યાંસુધી કોઈપણ જાતના સંદેશા અપાવવાનો અવકાશ નથી એમ લોર્ડ લિટને નૂરમહમદને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું એ વખતે નૂરમહમદે જે દલીલો રજૂ કરી હતી તે પૃથ્વી અફઘાન જાતિ અને અફઘાન રાજનીતિ વિષે સ્પષ્ટ ધારણા બધાય તેમ હતું. અફઘાનિસ્તાનમાં કોઈપણ બ્રિટિશ અમલદાર સા મારે રહી શકે નહિ તેના કારણે દર્શાવતા નૂરમહમદે જણાવ્યું કે “ બ્રિટિશ સરકાર શક્તિવાળી છે અને કદાચ તેની સામે ટકી શકવા જેટલી તાકાત અફઘાન મરજામાં નથી પરંતુ અફઘાન જાતિમાં સ્વાધીનતાની ધગશ એટલી બધી છે, બ્યક્તિગત સન્માન અને સ્વનત્રતાને તેઓ જીવનના કરતાં પણ એટલા વધારે કીમતી માને છે કે જે મર્યાદાઓ તેને ખબર પડે કે અમારા કારભાર ઉપર વિદેશી લોકોનો થોડો ધણો પ્રભાવ છે તો અમીરને પોતાની રાજગાદી જાળવી રાખવાનું પણ ઢંઢળું થઈ પડે અફઘાનો સુધરેલા યુગપિયનોથી મદદ બાકતા ગ્રહે છે અને તેઓના કોઈપણ મર્થમાં તેમને વિશ્વાસ નથી ” પછીના દાગમાં એટલું જ નહિ પણ અમીર અબ્દુલ રહેમાન પણ બ્રિટિશ ઓફિસર રાખવાની બાબતમાં અંગ્રેજોને એક તથા બીજા સગવડ આપવા રાજી નહોતો પેશાવરની આ બ્યર્થ સંધિની ચર્ચા દરતા નૂરમહમદે કહ્યું હતું કે “ અમે તમારો અવિશ્વાસ રાખીએ છીએ, અને અમને શક છે કે તમારી સાથે ઝોળખાણ થતા તમે અમારી બાબતો એવા રૂપમાં જગતને જણાવશો કે પછીના વખતમાં તે જ અમારી વિરુદ્ધની ફરિયાદ તરીકે આગળ લાવવામાં આવશે. ” પેશાવરના સંદેશા તુટી પડ્યા નૂરમહમદ નિષ્ફળ નીવડી અફઘાનિસ્તાન પાછો ગયો.

મંડળે ઠરાવ થયો કે અમીર પાસે ઉવટનું કહેણ મોકલવું. તેમાં તેને જણાવવું કે ૨૦ મી નવેંબર સુધીમાં બ્રિટિશ સરતો માન્ય રાખી મિશનને નહિ સ્વીકારવામાં આવે અને મિશનને પાછું વાળવાનાં યોગ્ય કારણો નહિ બતાવવામાં આવે તો ૨૦ મી નવેંબર પછી બ્રિટિશ સરકાર અફઘાન સરકાર સામે લડાઈ જાહેર કરશે.

૨૦ મી નવેંબર પસાર થઈ. પરંતુ કાબુલથી જવાબ ન આવ્યો. ૨૧ મી નવેંબરે લેડર્સ લિટને લડાઈ જાહેર કરી. ૩૦ મી નવેંબરે ૧૯ મી નવેંબરની તારીખનો એક પત્ર અફઘાન સરકાર પાસેથી આવ્યો. તેમાં મિશનને સ્વીકારવામાં આવ્યું પણ તેમાં મિશનને પાછું વાળવાનાં કાર્ષ પણ જાતના કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં નહોતાં. આથી બ્રિટિશ અને અફઘાન વચ્ચે યુદ્ધ જન્મ્યું. આ વિગ્રહ ખીજા અફઘાન વિગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ તરફ જે દિવસે બ્રિટિશ સૈન્ય આગળ વધવા લાગ્યું તે જ દિવસે ઇઝ્ઝાહનો તે વખતનો પ્રખ્યાત રાજદારી ઝેડરટન પહેલા અફઘાન વિગ્રહને યાદ કરી બોલ્યો હતો કે “ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં આપણે અફઘાનિસ્તાન સાથે લડાઈ જાહેર કરવામાં જૂલ કરી હતી. જૂલ કરવી એ મનુષ્યવર્મ છે અને તે ક્ષમ્ય ગણાવો જોઈએ; પરંતુ એ એકજ જાળતમાં, એકજ રીતે આપણે આ ખીજા જૂલ કરવા તૈયાર થયા છીએ. બંધી જાતની દલીલો, તર્ક અને પ્રમાણ વિરુદ્ધ ધરિદાપૂર્વક ફરીથી જૂલ કરવામાં આવે છે. કહેવત છે કે ઇતિહાસના બનાવો વારંવાર એક જ રૂપમાં ફરી ફરીને બને છે. ઇશ્વર કરે તે એ વાત સાચી ન પડે. ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં જે મહા દુર્ભાગ્યમાં આપણું સૈન્ય ગરક થઈ ગયું હતું રજે ને એ દુર્ભાગ્યમાં આપણને ફરી પસાર થવું પડે ! ”

અફઘાનિસ્તાન પર ત્રણ દિશામાંથી મહા આડંબરપૂર્વક હુલા કરવામાં આવ્યા. એકે જાબુલી સર સેમુઅલ બ્રાઉન આઈનરધાટમાં થઈ અસ્લી મસ્જિદ જીતી જઘાલાબાદ તરફ આગળ વધ્યો. મેનર

જનરલ, પછીથી લોડ રોપર્ટ્સ એક લશ્કર લઈ કુરમઘાટમાંથી કુચ
ખરી ગયો અને જનરલ રુટ્વર્ટ બોલનઘાટમાં થઈ કલ્હાર તરફ
આગળ વધ્યો શેરઅલી ત્યાં ત્રણ બાળુનો હલ્લો કાઢીપણ રીતે
અટકાવી શક્યો નહિ તેણે બીડમાં આવી બઈ રશિયન જનરલ કાફમેન
પાસે સહિની શરતો મુજબ મદદ માગી પરંતુ મદદ કરવી તો દૂર રહી
કિંતુ રાશયન સેનાપતિએ તો તેને અગ્રેને સાથે સનાહ કરવાની સૂચના
આપી કાઢીપણ ભાતનો ઉપાય ન જોતા દુર્બળ ચિત્તવાળો શેરઅલી
પોતાના મોટા પુત્ર યાકુબખાનને કંઠમાંથી મુક્ત કરી રશિયન ઘુઠકેતા-
નમાં નાસી ગયો ત્યાં ગયા બાદ તેણે ફરીથી કાફમેનની મદદ માગી,
પરંતુ તેણે તેને મદદ આપી નહિ. આ તરફ લડનમાં રશિયન
એલચીને આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે જો રશિયન સરકાર અધ્યા
નિસ્તાનને મદદ નહિ કરે તો અગ્રેને પણ કદી અધ્યાનિસ્તાનમાં
પ્રવેશ કરશે નહિ પરંતુ ઇતિહાસકારો જાણે છે કે અગ્રેનેએ આ
વચન કેટલે અંશે પાળ્યું હતું? પદ્મજી થએલો શેરઅલી, દુખ,
હીનતા અને વ્યાધિથી ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ મજાર-ઈ-શગીરમાં
મરણ પામ્યો.

શેરઅલીના મરણ પછી બ્રિટિશ સરકારે યાકુબખાનને અમીર
તરીકે કબૂલ રાખ્યો અને ઇ સ ૧૮૭૬ ના મે માસમાં ગડમક
મુકામે નવા અમીર સાથે અગ્રેનેએ સહિ કરી સહિમાં કબૂલ
કબામાં આ યુ કે બ્રિટિશ સરકારની સલાહ મુજબ અધ્યાનિસ્તાન
પરદેશો સાથે બંધાર રાખશે, કાબુલમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રાખશે
અને હેરાત તથા બીજા શહેરોમાં બ્રિટિશ એજન્ટો રહેશે કુરમ અને
બોલનઘાટની પાસેનાં રથાનો બ્રિટિશોના દબલમાં રહેશે આના
બદલામાં અગ્રેજ મરકાર અધ્યાનિસ્તાનને પૈસાની, ઝેન્યની ને હથિયા-
રની મદદ આપશે તથા ૭ લાખ રૂપિયાનું સાતિયાલું આપશે યાકુબ-
ખાને આ સહિ કબૂલ રાખી.

સમગ્ર અધ્યાન વિપ્લવનો ઇતિહાસ તપાસતા અધ્યાન નાનીતિનાં કેટલાંક મૂળસ્રોતો નજરે પડે છે તેમાંની સૌથી અગત્યની વાત એ છે કે જે દાણે અધ્યાન અંગીકૃત થયું વિદેશી સત્તાને નમી પડે છે, તેજ દાણે તે અધ્યાન જાતિના માન ને મદદથી વહિત બને છે અને અધ્યાન જાતિની મદાય વિના કોઈ પણ અમીર પગેથી સસાના બળે કરીને અધ્યાનિસ્તાનની ગાદી પર ઝાઝા દલા. ગુજનગી શકતો નથી આ અગત્યની વાત ખ્યાલમાં ન રાખવાથી પ્રવાય અમીરોને સિદ્ધાસન તજી અડતા બિખારી બનવું પડ્યું છે અંગ્રેજ રાજપુરુષોને પુષ્કળ સૈનિકોના ખસિદાન આપ્યા પછી આ વાત અમળાઈ છે તોપો અને દારુઓળાની મદદથી કદાચ સમગ્ર અધ્યાનિસ્તાનને છતી શમય પરવું તેને કાપમને માટે તામે ગામ્પી શમય તેમ નથી. અધ્યાનો જિંદગીની જાળમાં મદી ફસાતા નથી સ્વતંત્રતા તેમને વાયુ ને પ્રકાશ જેટલી જ વહાલી વસ્તુ છે માર્ગ પથ્યથએ એમાં જગ સરખી પણ ખામી રહી ગર્ભ હોય તો પોતાના જીવનનું ખસિદાન આપી એ તેનો વિરોધ જાહેર કરે છે એ ખાતર તેગોને કોઈની ઉસ્કેલથીની જરૂર પડતી નથી. મહાપથ આગેવાનની ગહ જોવી પડતી નથી સ્વતંત્રતા એ અત્યેક અધ્યાનની વ્યક્તિગત સપત્તિ છે અને એના બચાવ માટે તેઓ વ્યક્તિગત સદા જાગૃત રહે છે.

તેથી જ તેઓ યાકુબખાનના દુઆગમાં બ્રિટિશ મિશનને જોઈ ગાંડાતૂર બની ગયા અમીર અબ્દુલ્લેમાનના આત્મચરિત્ર પરથી જણાય છે કે કાબુલમાં આવેલો બ્રિટિશ એલચી અધ્યાન જાતિનું આ માનસ એકદમ જૂલી ગયો અને પોતાની સત્તા નાના પ્રકારના દાર્મો વડે જાહેર કરવા લાગ્યો રાજકાર્મમાં પણ તે પોતાના દુઝમ ચલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજ એલચીની આ અનધિમર ચર્ચાથી તત્કાળ કાબુલની પ્રજા બહુઓર બની ગઈ અને અંગ્રેજ એલચી સર લુઈ કેવેનગિના મકાન પર દુમલો કરી કાબુલીઓએ તેનું ખૂન દ્યું બહુ.

અમીર અબ્દુલ રહેમાનખાન

ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બનાવ અમીર યાકુબખાનની બાણ બહાર બન્યો હતો

આ ખૂનરેશના સમાચારથી બ્રિટિશ રાજપુરુષો ચોકયા અને આ ઠરપીણ કૃત્યનું વેર વાળવા માટે રાખટની મરદારી નીચે તેઓએ એક મોટું લશ્કર કાબુલ મોકલ્યું અમીર યાકુબખાન મહા મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. તે અંગ્રેજ સેનાનો સત્કાર કરવા સામે આવ્યો. પરંતુ હવે અંગ્રેજોને યાકુબખાન પર ગળમાત્ર વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો. યાકુબખાનને તેવી જ સ્થિતિમાં કેદ કરી ઇ. સ. ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બર માસમાં હિંદ મોકલવામાં આવ્યો. કાબુલ ને કદદાર કબજે કરી વિજયીના વેશમાં અંગ્રેજ સૈન્યે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો

૧૭

અમીર અબ્દુલ રહેમાનખાન

અફઘાનિસ્તાનની દશા જ્યારે આવી હતી ત્યારે દેશ બહાર રશિયન ટુર્કસ્તાનમાં બેઠો બેઠો અફઘાનિસ્તાનનો બાવી ઉદ્ધારકતો અને એશિયાના સર્વોત્તમ બાદશાહોમાંનો એક બાદશાહ અબ્દુલ રહેમાનખા એકાદ નજરે સ્વદેશ બાણી જોઈ રહ્યો હતો એશિયાનો ઇતિહાસ જ્યારે નવેસરથી લખાશે ત્યારે આ અસાધારણ માનવીનું અપૂર્વ જીવન બધાની નજરે અવશ્ય ચડશે. મધ્ય એશિયાના એકાત પ્રદેશમાં અબ્દુલ રહેમાનનું જીવન વ્યતીત થયું હોવાથી તેની સ્મૃતિના મિદ્ધા કેવળ તેના આત્મચરિત સિવાય બીજે ક્યાંય મળી આવતા નથી. પણ જો યુરોપના જેવી મહાન રગજૂમિપર એ માણુમનો

આનિર્ભાવ થયો હોત તો નેપોલિયન, મેક્ઝિનિ અને ગેરિબાદીની પેઠે આપણે તેનું નામ ડગલે ડગલે યાદ કરતા હોત.

મરદાર અબ્દુર રહેમાનખાન સ્વદેશને પોતાના જીવનથી પણ વધારે આકર્ષી હતો. પરદેશમાં ગયા રહ્યા તેના દિલમાં થવા કરતું હતું કે તે નક્કી અક્ષવાનિસ્તાનમાં પાછો જશે અને તેની સમક્ષ અત્યાદે જે જે અકલ્પણ છે તે વખત આપ્યે વાદળાંની જેમ વીખરાઈ જશે. પરદેશમાં રહ્યા છતાં ધન્યરૂપાથી તેના દિનમાં અપાર શક્તિ પેદા થઈ હતી અને તેથી તે કોઈ પણ જાનની બાંધ મદદ માટે વ્યભાગ મારતો નહોતો. વારંવાર વિનંતિ કર્યા પછી ગણિયન સરકારે તેની પામે દરખાસ્ત મોકલી કે જે તમે અક્ષવાનિસ્તાન પર રહિયન પ્રભાવ રનીકારો તો સરકાર તમને મદદ આપવા તૈયાર છે પરંતુ આત્મે-બગાથી બગવાન બનેલા અબ્દુર રહેમાનખાને ગણિયાની આ માગણી તરહોડી કાઢી હતી.

અત્રે તેના આત્મચરિત્રમાંથી તે મમયની તેના મનની અવસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય અમારાથી રહી શકતું નથી કારણ કે અમે માનીએ છીએ કે ગતયુગને વિષે અમીર અબ્દુર રહેમાનના જીવન જેવું શિક્ષામદ જીવન બહુ ઓછાનું મળી આવશે તે પોતાના મનની તે સમયની રિથિનું વર્ણન કરતા લખે છે કે “મારું હૃદય તે વખતે એટલું બહુ દબ દબ હતું કે આખી પૃથ્વીનું લક્ષ્મર મારી વિરુદ્ધ સત્તા થઈ આવે તો પણ હું તેને મગનગ જેવું માનત. ખુદા બાજે છે હું સત્ય મોલુ છે કે નહિ તે! આ મારો જોટો ગર્વ નથી! મારા અતઃગમાં તે વખતે ખુદાની કૃપારૂપ મહાન શક્તિ પેદા થઈ હતી હું આજે સ્પષ્ટ રીતે બધા મુસવમાનોને દહેવા છું છું કે મારા પર ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડી હોય તો પણ હું એ બધી વિપત્તિમાંથી એ માગ વસ્તુ શીખ્યો છું કે તમે જે પવિત્ર હૃદયથી, સરળ મનથી, એકનિષ્ઠ બની ખુદાતાલાના હુકમ મુજબ કાર્ય બજાવી શકો તો

અવશ્ય તે તમારા મનોરથ પાર પાડશે. મારા પોતાના જીવનની અસખ્ય ઘટનાઓ દ્વારા હું એ સિદ્ધાંત પર આપ્યો છું કે આ વિશ્વાસના બળથી જ હું આજે અફઘાનિસ્તાનનો બાદશાહ બન્યો છું.”

અતઃકરણના આ અમોઘ બળથી બળવાન બની સગદાર અબ્દુર-રહેમાનખાન કેવળ એક સો ઘોડેસવાર મિત્રો સાથે નાના પ્રકાર ડી અડચણો વેરતો અફઘાનિસ્તાન તરફ રવાના થયો જે સમયે તે પોતાના એક સો ઘોડેસ્વારો સાથે અફઘાનિસ્તાન તરફ જતો હતો તે વખતની એક અજબ ઘટનાએ તેનું મનોમજ દબ બનાવ્યું થોડે દૂર જતાજ અબ્દુર રહેમાનને એવો ભ્રમ થયો કે મારી પાછળ અસખ્ય ઘોડેસવારો આવે છે તેના ઘોડાઓના પડધાથી આખો પ્રદેશ ધમધમી ઉઠ્યો છે સગદાર પાછું વળી જોયું તો પોતાના ઘોડેસવારો સિવાય બીજું કોઈ નજરે પડ્યું નહિ ફરી મુસાફર શરૂ કરી વળી વચાળ તરફના પદ્ધતિ તેના કાનને અચડાવા લાગ્યા શબ્દ ધીમે ધીમે નજીક આવતો ગયો અબ્દુર રહેમાનને લાગ્યું કે આ પદ્ધતિ નજીક આવતો આવતો પોતાના સૈન્યમાં આવી વિલુપ્ત થઈ ગયો તે ઉપર આકાશ તરફ જોઈ હીલામય પ્રજ્વળી અસ્તીમ લીનાની વાત યાદ લાવી, પ્રજ્વળતાના બળથી બળવાન બની, અફઘાનિસ્તાન તરફ આજ્યે.

અફઘાનિસ્તાન આવતા માર્ગમાં તેને પુષ્કળ અડચણો વેઠવી પડી હતી પરંતુ સામાન્ય રીતે તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં પ્રજ્વળે સત્કાર પામવા લાગ્યો તેના વ્યક્તિત્વ અને આદર્શના પ્રભાવથી લોકોના ટોળેટોળા તેના વાવટા નીચે એન્ત્ર થવા લાગ્યા તે અકાચ્ય લડાઈ કરી પોતાના સિંહાસનનો માર્ગ કીચકવાળો કરવા માગતો નહોતો સરદાર અબ્દુર રહેમાનખાન જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં જાહેર કરતો ગયો કે મારો હેતુ કંઈ અફઘાનિસ્તાનના મુમલમાન લોકોમાં માથે લડવાનો નથી હું તો વિધર્મીઓના હાથમાંથી દેશને છોડાવવા આવ્યો છું આ વખતે તેણે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ બધી અફઘાન ટોળી-

ઓને ઉશ્કેરી મૂકી. જોત જોતામાં એક વિશાળ લશ્કર સરદાર અબ્દુર રહેમાનની પતાકા નીચે એકત્ર થયું.

અંગ્રેજો પ્રેક્ષકની નજરે આ બધું નિહાળ્યા કરતા હતા. તેઓ પણ અબ્દુર રહેમાન જેવો એક શક્તિશાળી મિત્ર શોધતા હતા. અંગ્રેજોને ખાતરી થઈ કે જો આ માણસ અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ બેસે તો દેશમાં શાંતિ સ્થપાય અને વ્યવસ્થિત અફઘાનિસ્તાન પોતાનું મિત્ર બને એ હવે અંગ્રેજ રાજપુરુષોની મોટી વાંછના હતી.

સરદાર અબ્દુર રહેમાનખાન ન્યારે કુંદુક નામના સ્થળે હતો ત્યારે અંગ્રેજો તરફથી બ્રીટિશ સાહેબે મૈત્રી જાહેર કરવા તેના પર પત્ર લખ્યો અને કાબુલ આવી સિંહાસન કબજે કરવા જણાવ્યું. કૂટ રાજનીતિસ અંગ્રેજોએ આ જાહેરાત સાથે તેને ઠઈ શરતે અમીર બનાવવામાં આવશે એ પણ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું. આ સંબંધમાં પત્રવ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો, અને તે સાથે વધતા જતા લશ્કર સાથે અબ્દુર રહેમાન કાબુલ તરફ રવાના થવા લાગ્યો. અબ્દુર રહેમાનનો પ્રભાવ જોઈ અંગ્રેજો મુંઝવણમાં પડ્યા અને ન્યારે તે કાબુલથી સોળ માઈલ દૂર આવ્યો ત્યારે અંગ્રેજોએ તેની બંધી સરતો સ્વીકારી લઈ અફઘાનિસ્તાન ખાલી કરવાની ખુશી દર્શાવી. અફઘાનિસ્તાનમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રાખવાની શરત પણ અંગ્રેજોએ પાછી ખેંચી લીધી. પરંતુ તેના બદલામાં સરદારે વચન આપ્યું કે હું કદી અંગ્રેજો સાથે શત્રુતા રાખીશ નહિ. અફઘાનિસ્તાનમાં આવ્યા પછી અંગ્રેજોએ અફઘાનો પાસેથી લગભગ ૧૯ થી ૨૦ લાખ રૂપીઆ મહેસુલ તરીકે ઉધરાવ્યા હતા, તે પણ પાછા આપવામાં આવ્યા. કાબુલ જતાં સરદારે ૫૨ અંગ્રેજોએ એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો, તે પણ અંગ્રેજોએ પાછા ફરતી વેળા અમીરને સોંપી દીધો.

સરદારોએ એકત્ર થઈ અબ્દુર રહેમાનને અમીર તરીકે સ્વીકાર્યો અને ત્યારથી આ કૂટ રાજનીતિસ અમીરના રાજઅમલ નીચે વર્તમાન અફઘાનિસ્તાન સમૃદ્ધિમાન બનવા લાગ્યું.

અમીર અબ્દુર રહેમાન અફઘાનિસ્તાનનો અમીર બન્યો. ત્યારે રહેવાને મહેલ નહોતો. તે કાંઈ વેળા તંબુમાં તો કાંઈ વેળા પ્રગળ-નોના મકાનમાં દહાડા ગાળતો. અમીરને રહેવા લાચક એક પણ રાજ-મહેલ અફઘાનિસ્તાનમાં હયાત નહોતો એજ તે વખતની અફઘાનિસ્તાનની અવસ્થા બતાવી આપે છે. અબ્દુર રહેમાન પહેલાંના અમીરો જે મહેલમાં રહેતા હતા તેને અંગ્રેજોએ તોપના ગોળા વડે ઉડાડી મૂક્યો હતો. આથી નવો રાજમહેલ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી અમીરને તંબુમાં કે ખાનગી મકાનોમાં આશરો લેવો પડ્યો. જગતના ઇતિહાસમાં આવા બનાવો દુર્લભ ગણાય છે.

થોડાં વર્ષો અગાઉ પણ અફઘાનિસ્તાનની આંતરિક સ્થિતિ કેવી શોચનીય હતી તે જાણ્યા સિવાય અમીર અબ્દુર રહેમાનથી માંડીને બાદશાહ અમાનુષ્ઠા સુધીના અમીરોને અફઘાનિસ્તાનમાં સુધારા શખ્ત કરવા માટે કેટલું બેઠવું પડ્યું હતું અને તેમાં હેલા અમીર અમાનુષ્ઠાને તો રાજગાદી પણ હોડવી પડી હતી તેના ખરાં કારણો આપણાથી કદી સમજાશે નહિ. અફઘાન જાતિ આવડી મોટી વીર જાતિ હોવા છતાં તેનામાં કાંઈ પણ જાતની સંઘશક્તિ નથી. યુરોપિયન જાતિઓની બ્યવસ્થા અને સંઘશક્તિ સાથે સરખાવતાં પોતાની જાતિની બળંકર આંતરિક અબ્યવસ્થા જોઈ અમાનુષ્ઠાની સુધારક વૃત્તિએ તીવ્ર મૂર્તિ ધારણ કરી હતી. પરંતુ અમીર અબ્દુર રહેમાન જેટલી કુનેહ તેનામાં ન હોવાથી તેને રાજ્યાસન છોડવું પડ્યું હતું. વસ્તુતઃવર્તમાન અફઘાનિસ્તાનનો પાયો નાખનાર અબ્દુર રહેમાન હતો. તે અફઘાન જાતિને બહુ સારી રીતે ઓળખતો હતો અને તે સાથે એક દીર્ઘદષ્ટિવાળો રાજપુરુષ હતો. તેથી જ તેણે જે જે સુધારા કર્યા તે અફઘાન જાતિએ અપનાવી લીધા.

સરકારી તેલુરીમાં તે વખતે કાંડી પણ નહોતી. મહેસુલ વસુલ કરવાનો ફજુ પુરતો બદોબસ્ત નહોતો. બદારના દલ્લાને અટકાવવા

માટે સ્થાપી લશ્કરની જરૂર હતી, પરંતુ પૈસા વિના તેવું લશ્કર રાખી શકાતું નહિ જરૂર વખતે પ્રત્યેક માણુમ પોતપોતાના સ્વાર્થ મુજબ આ લડાયક જાતોને જુદી જુદી અસ્થાપી લશ્કરી ટુકડીઓમાં ગોઠવતો અને તેથી બહારથી ચઢી આવનાર યત્રુને કદી અધ્યાનેના મોટા સૈન્ય માથે મુખમલો કરવો પડતો નહિ. વળી આ વ્યવસ્થાને લીધે આંતરકલહ ચાલુ જ રહેતો. સ્થાપી લશ્કરને પુર્ગ પાડી ચકાય તેટલાં હથિયારો પણ નહોતા દારુગોળાનું ઠંઠ ટેકાણું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં અબ્દુર રહેમાનને આ બધું નવેચરથી ગોઠવવાનું હતું. અબ્દુર રહેમાને પહેલાં તો સરકારી ટકચાગ ખોલી તેમાંથી અધ્યાન સિલ્હા બહાર પાડવામાં આવ્યા તેના સિલ્હા હજુ અધ્યાનિસ્તાનમાં ચાલે છે અને તેમાં હાલના અમીર નાદિરખાને પણ ફેફ્ફાર કયો નથી ધીજી અડચણ દૂર કરવા માટે અમીરે આખા દેશના જુહારોને એકત્ર કર્યા અને તેની મદદથી બદુકો, તોપો વગેરે સરજામ બનાવવા માટે એક સરમરી ઘરખાનું સ્થાપ્યું સ્થાપી સૈન્ય રાખવા માટે પણ પુરતો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો આ મિલાય ચિકિત્સા માટે અનાયદી ઇસ્પિતાલ પણ સ્થાપવામાં આવી.

વર્તમાનકાળમાં સુવ્યવસ્થિત ગભ્યને માટે જે કંઈ અગત્યનું ગણાય તેમાંનું કંઈ અધ્યાનિસ્તાનમાં નહોતું અમીર બધી બાજતો પોતાના હાથમાં લઈ જાતિ દેખરેખ નીચે મુમ કરાવવા લાગ્યો અને તેની અસાધારણ કુર્મશક્તિ અને સુધારણા કરવાના પ્રયત્નોને પરિણામે વર્તમાન અધ્યાનિસ્તાનનો પાયો નખામો તે જોવો સુધારક તેવોજ રાજનીતિજ્ઞ હતો તે પોતાના દેશના માણુસોના સ્વભાવથી બરાબર પરિચિત હતો અને તેથી સમજતો હતો કે કોઈ પણ જાતનો સુધારો જાતિના માનસ વિરુદ્ધનો હોય તો તે કદી ચાલુ કરી શકાય નહિ. અધ્યાનો સ્વજતતા પ્રિય અને સ્વધર્મ વિશ્વાસી પ્રજા છે અને તેજ તેઓની શક્તિ છે આ ધર્મવિશ્વાસ અને સ્વજતતા પ્રિયતાએજ તેઓને આજે જગતમાં અન્યેય રાખ્યા છે કેઈ પણ જાતની

બાહ્ય શક્તિ આ બેમાથી એકને પણ ખડિત કરવા માગે તો તેઓ
 છંછેડાએલા માપની પેઠે ફેણ ચઢાવી ઉઠે છે અને દેશમાં મર્દા
 ધમાધમી મચાવે છે. જગતના કોઈ પણ ગણ્યને વર્તમાનકાળને
 ઉપયોગી રીતે ધડપુ હોય તો વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની ધણી ખરી વસ્તુઓ
 અદ્ય કંઈ પડે છે—જેવી કે યુદ્ધ વિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, ડેળવણીશાસ્ત્ર,
 વાહનાદિનું પ્રચલન, શાસનપદ્ધતિ, વાણિજ્યનીતિ, મુદ્રાવ્યવસ્થા,
 કારખાનાની પ્રતિષ્ઠા, ખાણો ખોદવી વગેરે—આ એક પ્રકારનો સુધારો
 છે અને તે સુધારણા વિજ્ઞાનનું દાન છે પરંતુ ધણા લોકો વૈજ્ઞાનિક
 સંસ્કૃતિ સાથે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને બેળવી નાખી ગોટાળો પેદા કરે છે.
 વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની બહાર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું એક ખામ અભાવકું રૂપ છે.
 પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની પ્રણાલી અને તેના મિદ્ધાતો
 એ બંનેના પાયા પર સ્થાપેલી છે. વર્તમાન જગતે વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની
 પ્રણાલી અદ્ય કંઈ બેળે છે. પણ તેના મિદ્ધાતો અદ્ય કંઈવામાં
 વિવેકસુદ્ધિ બનાવવી બેળે છે. પ્રત્યેક જાતિ આગર સંસ્કૃતિનું
 ખામ રૂપ છે, તે જ રીતે તેના ખામ સિદ્ધાંતો છે અને તે જનિમાનની
 કરોડોજનનું જેવા હોઈ કોઈ પણ પ્રકારના મોહમાં ધગડાઈ આ
 સિદ્ધાંતોને ખીજી સંસ્કૃતિના દમાણ નીચે દમાઈ જવા દેવા એ ભય-
 કર અપરાધ ગણાવો બેળે છે. પહેલા મોટા નહોતી, મોટે મોટા પૈસા
 હોય તો આજે મોટા વાપરવી એમાં કોઈ પણ તરફની આપત્તિ હોઈ
 શકે નહિ. રેલવેમાં મુમાફરી કંઈવાની જામનમાં પણ એમજ મમજવાનું
 છે. આ બંધુ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગનું અવસ્થાબાવી રૂપ ગણાય.
 સંસ્કૃતિ માથે મેળ ગખવો હોય તો આ બંધુ અદ્ય કંઈ જ રહ્યું.
 પરંતુ આમાં એક ખુસ્કેલી છે ખરી ધણા ખગ માણ્યો વૈજ્ઞાનિક
 અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો બેદ મમજી સમતા નથી કાગળ કે
 વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિનાં પ્રત્યેક ઉપકરણો આપણને પાશ્ચાત્ય જાતિ
 પામેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વિજ્ઞાનનું દાન અદ્ય કંઈ વેળા
 ધણી વાર આપણે અજાણતાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મિદ્ધાતો અદ્ય

કરી લઇએ છીએ, અને તેને મત્સ્ય માની બેઠીએ છીએ. પ્રાચ્ય સાથે પાશ્ચાત્યનો આ અંતર જ સંઘર્ષ થાય છે અને આ કારણથી જ પ્રાચ્ય જન સમાજના મનમાં વિદેશી સંસ્કૃતિના દુષ્પ્રભાવ વિરુદ્ધ બચાવ કરવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ આવી રહેલી છે. વિજ્ઞાનની કાંઈ પણ સંપદ જોતાં જ તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ સંદેહ કરે છે કે આની સાથે યુરોપની વૈજ્ઞાનિક નારિતકતા પણ જોડાએલી હશે અને આ સંદેહ તથા ભય એ દૃઢ ઝ્ઞાનિકર અવસ્થા નથી. એશિયાના લવિષ્યના ઇતિહાસકારો મદાય સમજશે કે આ મદેહ અને ભય એજ આત્મ ગૃહાણની ઉલ્લી સામગ્રી છે અધ્યાનોમાં આ સંદેહ અને ભય ઉપર રૂપમાં વિવિધતા છે કારણ કે તેઓમાં સ્વાતંત્ર્યબોધ મોટા પ્રમાણમાં છે અમીર અબ્દુર રહેમાનખાન ઇતિહાસ અને જાતિના આ માનસ સાથે ગાદ પરિચયમાં હતો અને તેથી તેના દરેક સુધારાનો પાયો આવા અનુભવ પર જ નખાયો હતો આમ હોવાથી તે કાંઈ ખાસ ઉપાધિ નેકયા સિવાય અધ્યાન જાતિને નવચકિતના રૂપમાં પ્રગટ થવાનો પાયો નાખી ગયો હતો, અને સ્વજાતિ વત્સલ મહાન હૃદયવાળો અમાનુસ્લા આ માનસ અને ઇતિહાસિક તત્ત્વની અવગણના કરવા ખાતર આટલું બધું માન, આટલી બધી ખ્યાતિ હોવા છતાં શક્તિહીન બની રાજપાટ બેઠા બેઠા હતો એશિયાને તેના જોવા એક ઉદાર ગળાવીને આમ ગુમાવવો પડ્યો. અમીર અબ્દુલ રહેમાન અધ્યાન માનસને અને ખાસ કરીને ઇતિહાસના આ ગૂઢ તત્ત્વને બરાબર જાણ્યો હતો અને તેથી જ જ્યારે અધ્યાનિસ્તાનમાં રેલવે નાખવાનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો અને તેને ચાટે પરદેશી ઈજનેરાની મદદ લેવાની વાત આવી ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે “જ્યાં સુધી અધ્યાનો પોતાના દેશમાં પોતે જ રેલવેના પાટા નાખતા ન શીએ ત્યાં સુધી અધ્યાનિસ્તાનમાં રેલવે ચલાવો સંભવ નથી.”

અમીર અબ્દુર રહેમાનના સુધારા સાથે અમાનુસ્લાના સુધારાના સુમનનાનો ઉદ્ભવ અમને લાગે છે કે અમે અપ્રાસંગિક નહિ નીવડે.

કારણ કે આ સુધારાના પ્રયત્નો એજ વર્તમાન અફઘાન ઇતિહાસનો મુખ્ય બનાવ છે. વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનને બધી દિશાએથી સઘબદ્ધ કરી જનાર અબ્દુર રહેમાન જ હતો.

અબ્દુર રહેમાનખાન જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે અફઘાનિસ્તાન જુદા જુદા પ્રદેશમાં વહેચાઈ ગયું હતું. પ્રત્યેક પ્રદેશમાં અફઘાન સિંહાસન લોભી મરદાર ગળ કરતો હતો. આ બધા સરદારોને એકત્ર કરી ઠાણુના હાથ નીચે લાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અફઘાનિસ્તાન સઘશાન્તિથી વિમુખ રહે તેમ હતું. આ વાત તે તરત જ સમજી ગયો હતો અને તેથી તેને કેટલીક લડાઈઓ લડવી પડી હતી. આ લડાઈઓને અતિ તે અફઘાનિસ્તાનને એકત્ર કરી શક્યો અને ચોતે દેશનો સંવાપરિ બાદશાહ થઈ પડ્યો.

તે વખતે અફઘાનિસ્તાનમાં અમીરો એકઠાં થી અમન ચલાવતા હતા. આત્મચરિતમાં અમીર અબ્દુર રહેમાને આ બાબતમાં પ્રેરણાક અમત્કારિ ઉદાહરણો આપ્યા છે. કદહાર કબજો કર્યા બાદ ત્યાંનું ફક્તર તપાસતા માલમ પડ્યું કે કોઈ કોઈનું ખૂન કરે તો તેને જીવળ ૫૦ રૂપીઆનો દડ કરવામાં આવતો. “ નજરઆમ ” નામના એક પ્રદેશમાં આવા દડ સમગ્ર વર્ગે ૫૦ હજાર રૂપીઆ રાખ્યને મળતા હતા. અર્થાત્ એક વરસમાં ત્યાં એક હજાર માણસોના ખૂન થતા હતા.

અર્થશાસ્ત્ર અને આત્મર્જીતીય વ્યાપારી જ્ઞાન સિવાય વર્તમાન કાળમાં કોઈ પણ ગણ્ય ચલાવી શકાયું નથી. પરંતુ એ વખતે તો

કાન વીધી ચોટાડી રાખીએ એટલે તેઓ જહી જઈ કીંમત પડાશે.” અમીર આ સંગઢમાં પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખે છે કે “આ બનાવ બન્યા પછી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે મંત્રીઓની કદી મલાદ ન ફેરી.” આ નિયમને આધારે અનાજની કીમત વધે છે, ત્યાં નિયમને આધારે વસ્તુની કીમત નક્કી થાય છે, આવાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રાથમિક તત્ત્વોથી પણ મંત્રીઓ અજાણ હતા. અમીર અબ્દુલ રહેમાન પોતાની અંતરદષ્ટિને પરિણામે મમજી શમ્યો હતો કે અધ્યાનિસ્તાનના જુદા જુદા મંત્રાધીપોને એક માથે જોડી રાખવામાં નહિ આવે તો દેશનું કલ્યાણ થશે નહિ. અધ્યાનિસ્તાનના આદર્યાદને પ્રજાના માનસ સાથે બરાબર મેળ રાખવો પડે છે અને કાર્ષ્ણ્ય પણ સુધારે. તેની સમતિ સિવાય કદી શકેતો નથી. અબ્દુલ રહેમાન આ વાન સમજી શમ્યો હતો. અધ્યાન મગહદ પર આવેલી ટટલીક ટોળીઓને વશ કરવા માટે તેને ટટલીક સમ્રાટઓ લડવી પડી હતી. તેની અમાધારણ જીવિને પરિણામે આવી જડસા જેવી અધ્યાન જાતિએ ઘેટાના ટોળાની માફક તેના દુકમ માથે ચડાવ્યો હતો. પ્રજા ધીમે ધીમે મમજતી જતી હતી કે ટોળીઓના વિરોધી આવેશને એકવ અધ્યાન જાતિના સ્વાર્થમાં વિલુપ્ત કરવા પડશે. મેજિનિ, ગેરિમાહી ને કાવૂર ત્રણે જાણીએ મળી ગયા. મૈકામા છટાનિમા જે કામ બજાવ્યું હતું તે અધ્યાનિસ્તાનમાં એકલા અબ્દુલ રહેમાને થોડાજ વર્ષોમાં પાગ પાડ્યું હતું. મેજિનિ પાસે આદર્શ અને ભાષા હતી, ગેરિમાહી પાસે શક્તિ અને તરવાર હતી અને કાવૂર પાસે પ્રખર રાજદ્વારી જીવિ હતો, પરંતુ અબ્દુર રહેમાનમાં આદર્શ, એ આદર્શને કૃતિમાં ઉતારવાની શક્તિ અને એ શક્તિને સ્થાન, કાન ને પાવજોદે કરીને પ્રયોગમાં મૂકવાની પ્રખર જીવિ હતી. આજે જે વીરપુરુષે અધ્યાનિસ્તાનને અવ્યવસ્થાના કાવાહવમાંથી બચાવ્યું છે તે પણ આ ત્રણે મહાશક્તિથી વિભૂષિત છે અને દારણ અવ્યવસ્થામાં દેશને પડતો મૂડી સિદાસનછોડી ચાલ્યો જનાર આદર્યાદ અમાનુસ્લામાં કેવળ આદર્શનો ગુણ વધુ પડતા પ્રમાણમાં

હતો. બીજા બે ગુણોની ખામીને લીધેજ તેને ગાદી છોડવી પડી હતી. કેવળ લાગણી એ રાજ્ય ચલાવવા માટે ઉપયોગી નથી.

અમીર અબ્દુર રહેમાનના પ્રભાવથી અફઘાન ઝાતિ ઝાતિકર્યાણુને એટલું બધું ઝોળખવા લાગી હતી કે હાજરા અને કાશ્મિરિસ્તાનના યુદ્ધમાં સેંકડો માણસો ગાંઠના રોટલા બાંધી લડ્યા હતા. નવી સરકારી બેંક સ્થપાયા પછી ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં પોતાની મેળે બધા સરકારી અમલદારો, વેપારીઓ, જમીનદારો અને બીજા લોકોએ પોતાની વાર્ષિક આવકનો દશમો ભાગ તેમાં ભર્યો હતો. તે માટે સરકારને કાંઈ પણ પ્રકારની અરજ ગુજારવી પડી નહોતી.

પોતાના મરણ પછી પણ પોતાના આદર્શ મુજબ અફઘાનિસ્તાનનું રાજનૈત્ર ચાલ્યા કરે તે માટે તેણે નાનપણથીજ પોતાના બે પુત્રો હમિયુસ્લાખાન અને નાસિરુસ્લાખાનને પોતાના આદર્શ મુજબ કેળવણી આપવામાં તેણે કયાશ રાખી નહોતી. એ બન્ને પુત્રોને બધી જાતના રાજકારણમાં હોશિયાર બનાવવા માટે તે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં બધી શક્તિ વાપરતો હતો. અબ્દુર રહેમાનને બધા મળીને આઠ પુત્રો હતા. તેમની સૌથી મોટા અબ્દુસ્લાખાન નાની ઉંમરમાં મરણ પામ્યો હતો. આથી જીવતા પુત્રોમાં સરદાર હમિયુસ્લાખાન (જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૨) સૌથી મોટો હતો. તેના જન્મ પછી બે વર્ષે એક જ માતાના ઉદરથી નાસિરુસ્લાખાનનો જન્મ થયો હતો.

નેપોલિયને જેમ જુદા જુદા રાજ્યો સાથે વિવાહ બંધનથી બંધાઈ રક્તપાત અટકાવવાની રાજનીતિ ધારણ કરી હતી તેમ અમીર અબ્દુર રહેમાને પણ શક્તિશાળી સરદારો સાથે કૌટુંબિક સંબંધ બાંધી રાજ્યની સંઘશક્તિ પ્રબળ બનાવવાનો યત્ન કર્યો હતો. સરદાર હમિયુસ્લાખાનને સાત બેગમો હતી. દરેક લગ્ન પાછળ રાજદારી ઉદ્દેશ હતો. તેની પહેલી બેગમ કાબુલમાં રહેતાં સૈન્યના સરદાર ગિલગતર્થ વંશના અમીર મહમદખાનની ભત્રીજી હતી.

હબિબુલ્લાખાનનો મોટો દીકરો સરદાર ધનાયત હિસ્સાખાન આ બેગમનો પુત્ર છે. અમીર પોતાના બીજા પુત્ર નાસિર-હિસ્સાખાનના વિવાદ પણ આવી જ રીતે કર્યા હતા. તેને પણ બેગમો હતી.

અબ્દુર રહેમાનના અમલમાં બ્રિટિશો સાથે અફઘાનિસ્તાનને કાયમી સંધિની શરૂઆત થઈ હતી. અમીરના સલાહર માટે ઈ. સ ૧૮૮૫ના એપ્રિલની ૮ મી તારીખે શવકશિંડીમાં એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. હિંદના બધા ખાડિયા રાજાઓએ આ દરબારમાં અફઘાનિસ્તાનના અમીરને આવકાર આપ્યો હતો. દરબારમાં અમીરની એક બાબુએ માર્કિવસ ઓવ કુરિન અને બીજા બાબુએ રાણી વિક્ટોરિયાનો પુત્ર ક્યુક ઓવ કોનોટ બેઠો હતો.

ત્યાર બાદ દસ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૯૫ના એપ્રિલ માસમાં અમીરે પોતાના પુત્ર નાસિર-હિસ્સાખાનને ઇચ્છાંડમાં મહારાણી વિક્ટોરિયા સમક્ષ મોકલ્યો હતો. આમ કરવાનો મુખ્ય હેતુ ઇચ્છાંડમાં અફઘાન એલચી રાખવાનો હતો. પરંતુ તેનો એ હેતુ પાર પડ્યો ન હતો. આથી નાસિરહિસ્સાખાન નિષ્ફળ બની પાછો આવ્યો હતો. પરંતુ નાસિરહિસ્સાખાનની વિનયપૂર્વકની માગણીથી જે ન બન્યું. તે અમાનુસ્થાના અમલમાં આપોઆપ બન્યું હતું. અને તે પણ ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયેલી લડાઈ પછી. તેના અમલમાં પહેલી વાર ઇચ્છાંડ, ફાંસ વગેરે દેશોની માફક અફઘાનિસ્તાનને પણ સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યું અને તેના એલચીઓ જગતના સર્વ સ્વતંત્ર દેશોનાં વિરાજવા લાગ્યાં. કબુલમાં પણ બ્રિટિશ કાન્સલને રાખવામાં આવ્યો.

અફઘાનિસ્તાનની સરહદ સંબંધમાં પાકોશી રાજ્યો સાથે તેને વારંવાર ઝઘડામાં ઉતરવું પડતું. ઇરાન, રશિયા, ચીન ને હિંદ આ ચાર દેશની સરહદો સાથે અફઘાનિસ્તાનની સરહદ સંકળાયેલી છે. આ

માંડ્યો અને તેને પરિણામે એ ચારે રાજ્યો સાથે સરહદના સંબંધમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો અને અફઘાનિસ્તાનની ભૌગોલિક સીમા કાયમને માટે નક્કી કરવામાં આવી. હિંદમાંથી આ સરહદના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા માટે જે મિશન મોકલવામાં આવ્યું હતું તે મિશન કુરાન્ડ મિશનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ મિશનના નાયક સર માર્ટિનર કુરાન્ડના નામ પરથી આ નામ પડ્યું છે. ધરાનની સાથે “કાહ મુલક સિયાહ”થી “બુલકિકાર” સુધી અને ચીનની સાથે વાધાનની નજીક આવેલા અફઘાનિસ્તાનના એક ખુણાથી રાશન સુધી સરહદ નક્કી કરવામાં આવી. વિક્ટોરિયા સરોવરમાંથી જે નદી નીકળે છે, તેને રશિયા સાથેના સમાધાનમાં અફઘાન સીમા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી. ચિત્રાલ અને આરુગલ ઘાટથી પેશાવર અને ત્યાંથી “કાહ મુલક સિયાહ” સુધી બ્રિટિશો સાથેના સમાધાનમાં જે અફઘાન સીમા મુકરર થઈ તેથી વાધાન, કાફિરિસ્તાન, અસમાર, મોહમંદ, લાલપુરા અને વર્ગિરિસ્તાનનો એક ભાગ અફઘાનિસ્તાનમાં લખી ગયો અને ન્યુ ચમનનું રેલવે સ્ટેશન, હાગે, વર્ગિરિસ્તાનનો બાકી રહેલો ભાગ, બુદેલગેલ, ચિત્રાલ વગેરે સ્થળો બ્રિટિશની સરહદમાં લખ્યાં.

આ રીતે અફઘાનિસ્તાનની આંતરિક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ નિશ્ચિત બનાવી સમગ્ર અફઘાન જાતિને દીલગીરીના પ્રવાહમાં કુબાડી અમીર અબ્દુર રહેમાન ઇ. સ. ૧૯૦૧ના અક્ટોબરની ૩ જી તારીખે મરણ પામ્યો. તે વખતે કાઠએ ભાગ્યેજ ધાર્મિક હશે કે તેના જીવનનું કાર્ય થોડાજ સમયમાં આંતર્કલહથી નષ્ટ થઈ જવાનું છે.

અમીર અબ્દુર રહેમાનના મરણથી એશિયાએ એક સર્વ શ્રેષ્ઠ રાજદારી પુરુષ ગુમાવ્યો. દૈવ્યોગે આજ એશિયાને પશ્ચિમની કૃપાના બિખારી બનવાની જરૂર પડી છે. અને તેથી તેનાં અનેક સંતાનોનાં જીવન અને આદર્શ સંપૂર્ણ રૂપમાં આપણે જાણી શકતા નથી. પરંતુ જે દિવસે એશિયા મેહમુદત બનશે, તે દિવસે જે જે મહા પુરુષોનાં

જવનો ધડો લેવા જોગ લાગશે એમાં અબ્દુર રહેમાનનું જીવન પણ હશે એમાં જરાય સંશય નથી.

અબ્દુર રહેમાનના મરણ પછી અમીર હબિબુલ્લા કાબુલના સિંહાસન પર બેઠો. તે પિતાને પગલે આવી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજો સાથેની મૈત્રી પ્રગાઠ બનવા લાગી. અંગ્રેજો સાથેની આવી ધનિષ્ઠતાને અંગે અફઘાન પ્રજા તેની તરફ સંદાની નજરે જોવા લાગી. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં અમીર હિંદની મુસાફરીએ આવ્યો. હિંદમાં તેણે ઘણાં ખ્રીસ્તી મંડળોની મુલાકાત લીધી. કેટલાંક મંડળો સાથે તે ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો. આ બધાને પરિણામે અફઘાનોનો સંદેહ પ્રબળ બની ગયો. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં હિંદની મુસાફરી વખતે તે ખ્રીસ્તી ફીમેશન વગેરે મંડળોએનો સલામત થયો અને આથી સંદેહ ચિત્તવાળા અફઘાનોના મગજમાં ઠરી ગયું કે અમીર ખ્રીસ્તી બન્યો છે, અગર બનવાની તૈયારીમાં છે.

થલવિજયી વીર સિપાહસાહાર નાદિરખાન

આદશાહ અમાનુહાની જીવનકથા શરુ કરતા પહેલાં અત્રે અફઘાન સ્વતંત્રતાના વિગ્રહના સર્વ શ્રેષ્ઠ યોદ્ધા સિપાહસાહાર નાદિરખાનના પૂર્વજીવન સંબંધમાં કંઈક કહેવાની જરૂર છે. સ્વતંત્ર અફઘાનિસ્તાનની સ્થાપનાના પાયામાં આ લડવૈયા રાજદ્વારીની અપૂર્વ રણશક્તિ અને કુશળતા વર્તમાન રહ્યાં છે. અને ત્યારે ફરીથી અફઘાન સ્વતંત્રતા આંતર્કલદર્થી નષ્ટ થવાની અણી પર હતી ત્યારે આ લડવૈયાએ પોતાનો વૃદ્ધાવસ્થાથી જરાજીજ્ઞ બની ગએલા દેહ છતાં ફરીથી અફઘાનિસ્તાનમાં પ્રવેશ કરી જીવનની છેલ્લી અક્ષયકીર્તિ રૂપ કાર્ય કર્યું અને અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું. આવડો મોટો રણકુશળ સેનાપતિ અને રાજદ્વારી પુરુષ વીસમી સદીમાં વિરલ છે એમજ કહેવું પડશે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો થલના પરાજયનો સ્વીકાર કરતાં લજવાય છે, પરંતુ સમગ્ર જગત થલના સમરવિજયી યોદ્ધાના અપૂર્વ રણકૌશલ આગળ માથું નમાવે છે.

જો દિવસે અમીર હબિબુલ્લાખાન મરાયો, તે દિવસે નાદિરખાન અફઘાનિસ્તાનનો વડો સેનાપતિ હતો. અમીર હબિબુલ્લાખાનના મરણથી નાના પ્રકારની કિંવદંતિ ફેલાઈ ગઈ. કોઇને એવા શક ગયો કે નાસિરુલ્લાખાને વડા સેનાપતિ નાદિરખાન સાથે કાવતરું રચી અમીરનું ખૂન કરાવ્યું. મોટા લાઠીના મરણ બાદ તેણે જલાલાબાદમાં પોતાને અમીર તરીકે જાહેર કર્યો હતો. આ તરફ હબિબુલ્લાનો મોટો દીકરો અમાનુલ્લા કાકા અને વડા સેનાપતિને કાવતરાખોર માની

એકો સ્વીકારી ચાલ્યું જવું પડ્યું હતું. નાદિરખાને ત્યારે પેરિસમાં અફઘાન એલચીની પદવી સ્વીકારી ત્યારે મહમુદ બેગ તરજી પરે ખાતાનો પ્રધાન હતો. મહમુદ બેગ તરજી અને તેના એલચીને નાદિરખાન પાછળ આફુ ખાઈ મંડ્યા હતા અને તેની અફઘાનિસ્તાન કંઈપણ જરૂર હોય તેમ લાગતું નથી એવા વિચારે તેઓ અમાનુસ્થાન મગજમાં ભરવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ નાદિરખાનની દેશ પ્રતિ ઉપ પણ તેઓને સદેહ હતો. મહમુદ બેગ અને તેના પાશ્વર્ય કેળવણી અધ બની ગએલા શિષ્યો નાદિરખાનને અફઘાનિસ્તાનનો શ્રદ્ધા માનતા હતા. કારણ કે તેઓને શક હતો કે નાદિરખાન જુના વિચારનો હતો અને પોતે આરબેશા સરકાર કાર્યમાં વારંવાર કબજા નાખે તેવો હતો. નાદિરખાન પણ મહમુદ બેગ અને તેની શિષ્ય મંડળને સારી રીતે ઓળખતો હતો. પેરિસમાંના અફઘાન એલચી તરીકે તેણે દેશની ખાણોની શોધખોળ માટે વિશેષજ્ઞો મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ મહમુદ બેગ તરજીએ એ વ્યવસ્થા તોડી પાડી જેવટે નાદિરખાનને આ પદ પણ છોડી દેવું પડ્યું અને પેરિસમાંની પોતાના મકાનમાં સામાન્ય નાગરિકની પેઠે રહી અફઘાનિસ્તાન તરફ નોંઠ રહેવું પડ્યું. જો કે હજારો માધ્યમ દ્વારા તે પોતાના દેશ સાથેના બંધો સંબંધ છોડી બેઠો હતો છતાં તેનું ચિત્ત સ્વદેશની સ્મૃતિથી ભરપૂર બની રહ્યું હતું. સુધી સાધુઓ જેમ એકંતમાં બેઠા બેઠા પોતાની પ્રિયતામાં જીવન ગરે છે, એ સંબંધી બહારનો કોઈપણ જાનતો આડંબર રાખતા નથી તેમ નાદિરખાન પણ પોતાના પ્રિય સ્વદેશના અધ્યાનમાં મુગ્ધો મુગ્ધો જીવન ગુમાવતો હતો. થોડા દિવસો પછી તેનાં બે લાઈઓ શાહ વલીખાન અને હાસમખાન પણ તેની પાસે આવી પહોંચ્યા અને ત્રણે લાઈઓ એકો સાથે રહેવા લાગ્યા.

યુરોપી સુસાઈરી વખતે બાદશાહ અમાનુસ્લાખાને નાદિરખાનને આમંત્રણ આપ્યું હતું, પરંતુ માંદગીને બદલે તેણે એ નિમંત્રણ પાછું ઠેક્યું હતું. નાદિરખાન બચતો હતો કે ત્યાં સુધી

કવેટાના માર્ગે કાંઈ પણ જાતની લડાઈ થઈ નહોતી, ખાખર
 ઘાટ પર હુમલો કરવામા આવ્યો હતો ખરો, પરંતુ તેથી અંગ્રેજોને
 કંઈ લાભ મળ્યો નહોતો અફઘાનિસ્તાનમાં ખેસવું હોય તો આ
 ઘાટો ઓળખા સિવાય ચાલે તેમ તેમ નહોતું ભૂતમાળની ભૂલો હજી
 અંગ્રેજો વીસર્યા નહોતા અને તેથી આ ઘાટો ઓળખવા માટે અગાઉથી
 સાવચેતી રાખવામા આવી હતી પરંતુ સેનાપતિ નાદિરખાનના
 ઓચિંતા હુમલાથી આ બધી માવચેતી વારંવાર વ્યર્થ બની જતી
 સેનાપતિ નાદિરખાન આ ઘાટોની ગલીકુચીથી બરાબર જાણીતો
 હતો ખોરતથી એક લશ્કર ઉજી કરી નાદિરખાન ચલ આવી પહોંચ્યો
 અને ત્યાંના બ્રિટિશ સૈન્યને તેણે હરાવ્યું આ પરાજય પછી અંગ્રેજો
 અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે આ પહેલી વાર સ્વતંત્રતાપ્રતી ગણતરી
 મુજબ સધિ કરવામા આવી જેમ કાબુલમા બ્રિટિશ એલચી રાખ-
 વામા આવ્યો તેમ યુરે પના જુદા જુદા દેશોની ગળધાનીમા પણ
 અફઘાન એલચી ગખવામા આવ્યા સપૂર્ણ સ્વાધીન રાષ્ટ્ર તરીકે
 અફઘાનિસ્તાનની જગતમા ગણના થઈ થલ વિજયના ઝનામ તરીકે
 નાદિરખાનને ફરીથી અફઘાનિસ્તાનનો વડો મેનાપતિ મનાવવામા
 આવ્યો પરંતુ કોઈ અચાત મંગલથી, કોઈ કારણ કહે છે કે શારીરિક
 માદગી સમય તેણે એ ઓહોતજયો ધણા લોકાનું એમ માનવું છે
 કે અમાનુલ્લાના સસરા અને પરદેશ ખાતાના પ્રધાન મહમુદ મેગ
 તજીના વિરોધને લીધેજ તેને અફઘાનિસ્તાન સાથેનો બધો સબધ
 છોડવો પડ્યો રાણી સુરિયાનો પિતા ટુર્ક જાતનો હતો અને તેનું
 કુંડું પાશ્ચાત્ય કેગવણી મુજબ કેળનાયું હતું તે પોતે એક લેખક
 હતો અને ટુર્ક ભાષામા તેણે કેટલીક નવલ થાઓ પણ લખેલી
 હતી ધણાખરા એમ માને છે કે અમાનુલ્લા પોતાના સમરા અને
 તેના શિષ્યોના પ્રભાવથી અજાણ ગયો હતો અને તેથીજ કોઈ
 પણ પ્રકારના ઝવડાથી દૂર રહેવા માટે સિપાહસાનાર નાદિરખાનને
 પોતાની જન્મભૂમિ છોડી પેરિસમાના અફઘાન એનચીનો

ઓલો સ્વીકારી ચાલ્યું હતું પડ્યું હતું. નાદિરખાને બ્યારે પેરિસમાંન
અક્ષધાન એલચીની પદવી સ્વીકારી ત્યારે મહમુદ બેગ તરજી પરદે
ખાતાનો પ્રધાન હતો. મહમુદ બેગ તરજી અને તેના ચેલકાએ
નાદિરખાન પાછળ આદુ ખાઈ મંડ્યા હતા અને તેની અક્ષધાનિસ્તાનને
કંઈપણ જરૂર હોય તેમ લાગતું નથી એવા વિચારો તેઓ અમાતુસ્લાની
મગજમાં ભરવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ નાદિરખાનની દેશ પ્રીતિ ઉપર
પણ તેઓને સંદેહ હતો. મહમુદ બેગ અને તેના પાત્રાત્મ કેળવણીથી
અંધ બની ગએલા શિષ્યો નાદિરખાનને અક્ષધાનિસ્તાનનો શત્રુ
માનતા હતા. કારણ કે તેઓને શક હતો કે નાદિરખાન જુના વિચારો
રનો હતો અને પોતે આરંભેલા સંસ્કાર કાર્યમાં વારંવાર અંધ
નાએ તેવો હતો. નાદિરખાન પણ મહમુદ બેગ અને તેની સિંચ
મંડળીને સારી રીતે ઓળખતો હતો. પેરિસમાંના અક્ષધાન એલચી
તરીકે તેણે દેશની ખાલોની શોધખોળ માટે વિશેષરૂપે મોકલવાની
વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ મહમુદ બેગ તરજીએ એ વ્યવસ્થા તોડી પાડી.
છેવટે નાદિરખાનને આ પદ પણ છોડી દેવું પડ્યું અને પેરિસમાંના
પોતાના મકાનમાં સામાન્ય નાગરિકની પેઠે રહી અક્ષધાનિસ્તાન તરફ
જોઈ રહેવું પડ્યું. જો કે હજારો માઇલ દૂર તે પોતાના દેશ સાથેનો
બંધો સંબંધ છોડી બેઠો હતો છતાં તેનું ચિત્ત સ્વદેશની સ્મૃતિથી ભરપૂર
બની રહ્યું હતું. સુષી સાધુઓ જેમ એકાંતમાં બેઠા બેઠા પોતાની
ત્રિપતમાનું ધ્યાન ધરે છે, એ સંબંધી બહારનો કાંઈપણ જાનતો આડં
બર રાખતા નથી તેમ નાદિરખાન પણ પોતાના ત્રિપ સ્વદેશના
ધ્યાનમાં મુંગો મુંગો જીવન ગુજારતો હતો. થોડા દિવસો પછી તેના
બે ભાઈઓ શાહ વહીખાન અને હાસમખાન પણ તેની પાસે આવી
પહોંચ્યા અને ત્રણે ભાઈઓ એકો સાથે રહેવા લાગ્યા.

પુરોપની મુસાફરી વખતે બાદશાહ અમાતુસ્લાખાને નાદિર-
ખાનને આમંત્રણ આપ્યું હતું. પરંતુ માંદગીને બહાને તેણે એ
નિમંત્રણ પાછું ટેલ્યું હતું. નાદિરખાન જાણતો હતો કે બ્યાંસુધી

મહમુદ બેગ તરજ અને તેના ચેલકાઓ અમાનુસ્થાને ઘેરી વળ્યા છે ત્યાંસુધી હું અફઘાનિસ્તાનને કંઈ જ ઉપયોગી થઈ પડું તેમ નથી. બાબરચક્ર દુર્યુ અને જ્યારે સ્વદેશપ્રેમની પરીક્ષાનો વખત આવ્યો ત્યારે આ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા મહમુદ બેગ તરજના શિષ્યોએ અમાનુસ્થાનો ત્યાગ કર્યો હતો. જેમના પર આધાર રાખી અમાનુસ્થા સ્વદેશ કલ્યાણનાં કાર્યમાં દૂષી ગયો હતો, તેઓ વિપત્તિ વેળા સૌ પહેલાં પોતાનો સાથ તજી ગયા છે એ તેણે નજરોનજર નિહાળ્યું હતું. આ મર્મને વીંધી નાખનારો બનાવ તેને બહુ સાલ્યો હતો અને શિનવારી બંડ વખતે એક દિવસ એવો પણ વખત આવ્યો હતો કે જ્યારે મિત્ર વિનાના અમાનુસ્થાખાનને એકલા બંદુક હાથમાં લઈ રસ્તા પર પોકાર કરવો પડ્યો હતો કે મારા નહિ પણ માતૃ-ભૂમિના મિત્રો જે કાંઈ હોય તે મારી સાથે આવે ! તે વખતે અમાનુસ્થા તારે પર તાર પેરિસ ફેંકવા લાગ્યો, ઉપરા ઉપર તેડાં આવવા લાગ્યાં, પરંતુ ફટ રાજનીતિય નાદિરખાન હજી યાંત હતો. નહોતો હાલતો કે નહોતો આલતો. પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે જાતિ વિપત્તિમાં આવી પડી છે. સ્વદેશ બચમાં આવી પડ્યો છે. ત્યારે કાંઈનાં તેડાંની રાહ જોયા વગર, રોગથી નંખાઈ ગએલું શરીર છતાં, કાંઈપણ જાતની મદદ વગર મરણ જીવન મરણના સોજતી જે બાઈઓને સાથે લઈ તેણે સળગતી આગમાં ઝંપલાવ્યું. નાદિરખાને જ્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેના માથા માટે એક લાખ રૂપીઆનું ધનામ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

અમાનુદલા-સ્વદેશ અને વિદેશમાં

રાજગાદી પ્રાપ્ત થયા પછી અમાનુદલાજીનના અંતરમાં પ્રજા વાસના પેદા થઈ હતી કે અફઘાનિસ્તાનને વીસમી સદીના સક્રિયતાળે રાજ્યનું સમોવડિયું રાજ્ય બનાવવું. આ વાસના એટલા બધા ઉત્કેષમાં પ્રગટ થઈ હતી કે તે એક પ્રકારની ગાંઠાઈ જેવી ગણાય. તુર્કી નવ નગરણુ અને વિજ્ઞાનની દિક્ષાએ તેની આ ઇચ્છા સાંભળે કાઠે પણ બર આવે તેવી નિશાનીઓ ખડી કરી હતી. પરંતુ આ અહમ વાસનાના પૂર પ્રવાહમાં તેણે દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજપુરુષોને શુભાચ દતા. તેણે ધાર્યું હતું કે અફઘાનજાતિને હું હૃદય દ્વારા છતીર અને તે એક મિત્રની આગા માની મારા હૃદયમાં માથે ચઢાવશે. આથીજ તે પોતાના અમલની શરૂઆતમાં રાજગાદી પરથી ઉતરી સાધારણ નાગરિકના વેશમાં પ્રજાના અંતરમાં પેસવાનો માર્ગ ખોળવા કટક્યા લાગ્યો. રાજાનો બધો અહંકાર, બધો દિમાક તજી પોતાના હૃદયનાં દ્વાર ઉઘાડી રાખી તે બધી પ્રજાની સાથે બળવા લાગે. ઇસ્લામ અને અફઘાન જાતિના એક અદના સેવક સિવાય બીજી કશું પણ પ્રકારની ગર્વવાણી અંગેને પર છલ મેળવનાર એ વીરના મુખમાંથી બહાર પડી નહિ.

પર આધાર રાખે છે અને તેથી જ હું તમારા કસ્ટ્યાણ મારે તત્પર બન્યો છું. પહેલા ધનવાન વર્ગ અને હિંચા દરબજીના અમલદારો ગરીબો પર જૂલમ ગુજારતા પરંતુ હવેથી એવા પ્રકારનો જૂલમ કાયદાની જાણમાં આવતા એવો જૂલમ ગુજારનારને ભય કર શિક્ષા કરવામાં આવશે ધર્મ અને પદમર્યાદા તરફ લક્ષ ન આપતા કાયદાની નજરે બધા સરખા છે વ્યક્તિગત દ્વેષ ખાતર હવેથી કોઈ કોઈના ઉપર જૂલમ ગુજારી શકશે નહિ. ખુદ હું પણ નહિ. રાજકારભારમાં ખર્ચ પુષ્કળ થતો હોવા છતાં હાલમાં ખર્ચનામાં સચય થતો જાય છે. સરકારના ખર્ચે સોથી પણ વધારે વિદ્યાર્થીઓ જર્મની, ફ્રાંસ અને જગતના બીજા દેશોમાં મોંઝલવામાં આવ્યા છે કેળવણી કેવળ મફત કરવામાં આવી છે એટલું જ નહિ પણ ધણા વિદ્યાર્થીઓને સોંપડીઓ, ખોરાક અને લુગડાલણા પણ સગમર તરફથી પુરા પાડવામાં આવે છે ”

વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને ગરખાનાની બામનમાં અફધાનિ-સ્તાન બહુ પાછળ હતો અમાનુસ્લા સમજતો હતો કે દેશની આર્થિક ગ્થિત સહજ બનાવ્યા સિવાય રાજદારી સ્થાન જાળવી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ છે જો તેમ કરવામાં નહિ આવે તો બહારના વેપારીઓના હાથમાં દેશના રાજતત્ત્વની લગામ જઈ પડશે શિષ્ય અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ સિવાય આ બધી બાબતમાં અફધાનોને બીજા દેશો પર આધાર રાખવો પડશે અને એ સ્થિતિ સ્વન તતાની બાધક મણારો આવા વિચારથી તેણે એક તરફથી વિજ્ઞાનચર્યા મારે અફધાન સુવર્મને સુરોપ મોંઝલવા માડવા ત્યારે બીજી તરફથી દેશમાં નાના પ્રકારના મગખાના ગ્યાપવાની પેરવી કરવા માંડી. પરંતુ ચરદેશી સીન્નેની આપાન આગળ પ્રથમ તો સ્વદેશી સીન્નેને બહુ અનવડો ભોગવવી પડે છે. વડી સ્વદેશી સીન્ને પણ શરૂઆતમાં એટલી બધી મુદર થતી નથી એટલે લોકો તે ખરીદના સ્વાભાવિક ગીતે જ સડોચાય છે પ્રગાદ

સ્વદેશ પ્રેમ સિવાય કોઈ પણ ખાલ શિષ્ય બહારની હરિદ્વાર્ સહન કરી શકે જ નહિ. અમાનુષ્ઠાન અફઘાન જાતિમાં આવો સ્વદેશ-પ્રેમ જન્યત કરવા મથવા લાગ્યો. ઉપલા સ્વાતંત્ર્ય દિવસે આ સંબંધમાં બોલતાં તેણે જણાવ્યું કે “સ્વદેશી ચીજો પરદેશી ચીજોને મુકાબલે મોંઘી હોય તો પણ તમારે સ્વદેશી ચીજોને વાપરવી જોઈએ. તમે જો પરદેશી ચીજો ખરીદશો તો તમારો પૈસો તમારા રાત્રી પાસે જશે અને તે પૈસો બોમ્બ અને શેલના રૂપમાં તમારી ગરદન પર ફેંકશે. ખાદી પ્રત્યે તમે ખાસ ધ્યાન આપજો. ખાદીમાં ખાસ સાર્થકતા રહી છે. ધણા માને છે કે મારા મગજમાં વિકૃતિ થઈ છે અને તેથીજ હું ખાદીની વાતો કહે છું. પરંતુ લેએ મને તેમ કહે છતાં હું ખાદીની ઉપયોગિતા સમજી શક્યો છું એ વાત નક્કી છે. અને તેથીજ હું આ બાબતનો પ્રચાર કરવા તત્પર છું. હું જાતે અફઘાનિસ્તાનમાં બનેલો પોશાક પહેરું છું; મારો વડો સેનાપતિ પણ તેમજ કરે છે. હું જ્યારે શાહજાદો હતો ત્યારે મારા પોશાક માટે ૧૨,૦૦૦ રૂપીઆ વાપરવામાં આવતા. પરંતુ હવે ૬૦૦ રૂપીઆથી વધારે ખર્ચ થતું નથી.” ઉપસંહાર કરતાં તેમણે કહ્યું કે “અફઘાનિસ્તાનના લોકો માટે હું મરવાને માટે પણ તૈયાર છું. પરંતુ હું દેશને માટે જે કામ કરવા ઇચ્છું છું તેનો સોમો ભાગ અમલમાં મૂકી શકતો નથી. મારી ઇચ્છા એટલી જ છે કે ઇસ્લામ અને અફઘાનિસ્તાનનું કામ બળવવામાં મારે મારી જાતને ધસી નાખવી. હું તમારો દાસાનુદાસ બન્યો છું ત્યાર પછી વિત્રાંતિ જાને કહે છે એ જણ્યો. પણ નથી. ખુદાતાલા મને ઇસ્લામ અને અફઘાનિસ્તાનની સેવા કરવા જોટલી તાકાત બક્ષે અને તેમ ન બને તો માર્ મૃત્યુ યાગ્યો.”

અમાનુષ્ઠાનના આ લાવણ્યમાં કોઈ પણ જાતની રાગદ્વારી રમત નહોતી. આમાં કમેલી વાતો ખરેખર તેના અંતઃકરણમાં રમી રહી હતી. તેણે અફઘાન જાતિ સમક્ષ પોતાના હૃદયનાં દારૂ પીધાદી નાખ્યાં

હતા અને તેમ કરી પોતાના હૃદય દ્વારા અધ્ધાનિસ્તાનનું હૃદય જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ તે તેના આદર્શ આગળ અધ્ધાન નાતિનું માનસ નિહાળવું બૂધી ગયો હતો. હૃદય દ્વારા આદર્શનો પ્રચાર થઈ શકે, પરંતુ એ આદર્શને સ્થાયી રૂપ આપવા માટે હૃદય સિવાય બીજી અનેક વસ્તુની જરૂર પડે છે સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિ તરફ એણે એટલું બધું ધ્યાન આપ્યું કે સૈન્ય વિભાગનું અસ્તિત્વ લગભગ વિલુપ્ત થઈ ગયું એમ કહીએ તો પણ ચાલે

૪. સ ૧૯૨૮ ની શરૂઆતમા બાદશાહ અમાનુદલા યુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યો અમાનુદલાની મ્હા મુસાફરી જગતના ઇતિહાસ-માંની સર્વશ્રેષ્ઠ સ્મરણીય ઘટનાઓમાંની એક છે. આ આદર્શવાદી રાજા જગતની સર્વ જાતિના મનમા ઊડી શ્રદ્ધા પ્રગટાવી શક્યો હતો એ વાત આ મુસાફરી દ્વારા બગબગ સાબીત થઈ જગતના મોટા મોટા રાજ્યોએ તેના સત્કાર માટે એક તરેહની હરિદ્રાઈ માડી હતી એમ કહીએ તો ચાલે પરંતુ આ બધામા એક બાબત ખાસ તરી આવે છે કે તે જે જે દેશમા ગયો હતો તે તે દેશની પ્રજાએ તેના પ્રત્યે અપૂર્વ શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી હતી આનું વાસ્તુ શું હતું ? આ વીમમી સદી જેવા યત્રયાલિત યુગમા અમાનુદલા તેના ચારિત્ર સાથે જૂતકાળના આર્થ નૃપતિની આબોહવા લઈ આવ્યો હતો જે ગજા પ્રજાના કલ્યાણ માટે મધરાતે પ્રજાને ઘેર ઘેર ભટકે, જે ગજા સિંહાસનની બપકામા સામાન્ય પ્રજાથી અદસ્ય ન રહે, રાજા છતાં સામાન્ય નાગરિકની પેઠે બધાની સાથે પગપાળો ચાલે તે રાજા પૃથ્વી પરના બધા દેશોની જનતાના હૃદય પર સત્તા મેળવે જ એમા કંઈ શક નથી તે ઉપરાંત અંગ્રેજોના હરીફ તરીકે વિજેતાનો ગર્વ વીસમી સદીમા કેવળ અમીર અમાનુદલાએ જ અનુભવ્યો હતો તેના અસાધારણ સૌર્યના બળ વડે તેણે એક ક્ષણમા જગતની બધી પ્રજા ની દૃષ્ટિ આકર્ષી હતી અને તેને ગજા તરીકે માન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એ બાબતનું પણ સાર જ્ઞાન હતું તેના અબ્મુદય સાથે સર્વસ્વ

ગુમાથી બેઠેલા એશિયાના પ્રાણીમા નવીન આશાના સ્ફુરણો થયા હતા, અને તેથી જ ચમનનો કુગળળ માર્ગ એળગતાં તેને પોતાની પ્રિય જન્મભૂમિ તરફ ચાલ્યું જવું પડ્યું ત્યારે ખરેખર હજારો માણસોએ અશ્રુપાત કર્યો હતો.

૪ મ ૧૯૨૮ની શરુઆતમા બેગમ સુગિયાને માથે લઈ તે હિંદ માર્ગે યુરોપમા મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. દુનિયા પરના કોઈપણ રાજાને આટલા બધા વિષુદ્ધ પ્રમાણમા અભિનંદન કદી મળ્યા નથી. યુરોપની મુસાફરીના વૃત્તાનો જગતની બધી ભાષામા બધાં વર્તમાન પત્રોમા પ્રગટ કર્યા હતા. જગતની દૃષ્ટિ તે વખતે અક્ષધાનિસ્તાન પર ફરી વળી હતી. યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે તેની સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સત્તાગની હઠિફાઈ માડી લીધી હતી. અમાનુષ્યાએ સ્વદેશમા જે આર્થિક સુધારા શરુ કર્યા હતા તેમા પરદેશી વૈજ્ઞાનિક શક્તિની જરૂર હતી એ જરૂરિયાત ક્યા દેશમાથી પુરી પાડવામા આવશે તે કોઈ જાણતું નહોતું. આ ખાતર બધા દેશો પોતાના માણસો ને ઝીંજે અક્ષધાનિસ્તાનમા સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. વળી અક્ષધાનિસ્તાનનું ભૌગોલિક સ્થાન અને હોવાથી બધા દેશો તેની સાથે ખીની બાધવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. અમાનુષ્યનાએ આ બધું માન અક્ષધાન જાતિના ગૌરવને ભોગે નહિ પણ તેના ગૌરવને વધારી પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

હિંદની સરહદ ૫ થી ૭ તેની મત્કાર પરંપરાની શરુઆત થઈ. તે જે રેલવે મારફત હિંદના પ્રવેશ કરવાનો હતો તે રેલવેએ તેને માટે ખાસ ડબો તૈયાર કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હતી. લાહોરની નોર્થવેસ્ટર્ન રેલવેએ તેના સતુન માટે ખાસ ઇલેક્ટ્રીક સાગનુ લાખું મંગાવ્યું હતું અને તે સતુનના બાથ રૂમમાં રૂપાના પતંગ જડી લેવામાં આવ્યા હતા. આ સતુન બનાવવા માટે બે લાખ ને સિત્તેર હજાર રૂપીઆનું ખર્ચ કરવામા આવ્યું હતું.

૪. સ. ૧૯૨૭ ના ડિસેમ્બરમાં હિંદના મુસલમાનો તરફથી મુંબઈ શહેરમાં તેના સત્કારની બારે તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. ૧૭ મી તારીખની વિશાળ સભામાં સર ઈબ્રાહીમ રહિમજીલ્લા અને મરહુમ હકીમ અબ્દુલખાને જે સ્વતંત્ર અલિનંદનપત્રો વાંચ્યાં હતાં. મુંબઈની જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી પણ તેને માનપત્રો મળ્યાં હતાં. અહીં તેને કસ્તુરબાઈ ગાંધી, સરોજિની નાઈકુ, અલી બિરાદરો એનિ બિસાન્ટ વગેરેની પણ મુલાકાત થઈ હતી. અંજુમને ઇસ્લામના અલિનંદન પત્રના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે “હું અફઘાનિસ્તાનનો એક ગરીબ સેવક છું. અફઘાનિસ્તાન મારો પ્રાણ છે, આત્મા છે, સર્વસ્વ છે.”

હિંદ છોડી તે મિસર ગયો. રાજા પુઆદ અને લોડ્ લોધડે ત્યાં તેનો સત્કાર કર્યો. રાજા પુઆદે તેને મિસરનો મોટામાં મોટો “એડર ઓફ મહમ્મદ અલી”નો ખિતાબ આપ્યો. મિસરના મુસ્લિમ-મંત્રી માંડીથી બધાં હુમર-ઉદ્દીગનાં કારખાનાંની તેણે મુલાકાત લીધી અને એક કાલેજની તપાસણી કરતાં તેણે જાતે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પોતાને હાથે એક રાસાયનિક પ્રયોગ કરી બતાવ્યો.

૫ મી જાન્યુઆરીએ તે અલેક્ઝાંડ્રિયાથી ઇટાલિ તરફ રવાના થયો અને ૮ મી જાન્યુઆરીએ તેણે ઇટાલિમાં પગ મૂક્યો. સ્ટેશન પર ઇટાલિના રાજા, રાણી, મુવસજ, મુસોલિની અને મંત્રીવર્ગે તેનો સત્કાર કર્યો. અમાનુસ્લા જ્યારે ઇટાલિનાં નગરોમાં ફરતો હતો અને જુદી જુદી સંસ્થાઓની મુલાકાત લેતો હતો તે વખતે પુરોપના ખીજ દેશમાં પણ તેના સત્કારની તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. અમાનુસ્લાના રહેઠાણ માટે પ્રજાસત્તાક જર્મન સરકારને ખાસ મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી. કારણ કે બલિનમાં જેટલા રાજમહેલ છે, તે બધા જર્મન રાજવંશની સંપત્તિ ગણાય છે. તે માટે જર્મન સરકાર અફઘાન ખાદશાહને રહેવા માટે એકાદ રાજમહેલ ખરીદવાની જોડવણ કરવા લાગી. ફ્રાંસમાં ફ્રેંચ સરકારે નક્કી કર્યું કે અફઘાન

ગજદંપતિ તરફ ખાસ સન્માન દર્શાવવા માટે નેપોનિયનની વિખ્યાત શય્યા અમાનુસ્થાને માટે અને ઈતિહાસ પ્રગિદ્ધ ગણી મેરી એન્ટોનિયેટાની પથારી બેગમ સુગિયાને માટે રાખવી કાસના ઈતિહાસમા પહેલી જ વાર આ વિખ્યાત શય્યાઓ ખીજીને વાપ વા આપવામા આવી હતી.

કામથી અમાનુસ્થા બેલ્જિયમ અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ થઈ જર્મનિ આવ્યો જર્મનિમા તે જે રાજમહેલમા ઉતર્યો હતો તેની ચોમેર લોકો તેના દર્શન માટે ધેરી વળ્યા હતા એ જનતામા માજી જર્મન યુવરાજ પણ હતો મ્હાય તે અમાનુસ્થાના સત્કારનો દેખાવ જોઈ પોતાના ગયા દિવસોની સ્મૃતિ તાજી કરતો હશે, પરંતુ ભાગ્યદેવી તે વખતે હાસ્ય ખરી રહી હતી તે વખતે કાણુ બાણુનું હતું કે અમાનુસ્થાને પણ થોડા જ મમયમા માજી રાજ બનવું પડશે.

ઇંગ્લાન્ડમા અમાનુસ્થાનો મતમગ જેવી રીતે કુવામાં આવ્યો હતો, તેવી રીતે બીજા કોઈનો સત્કાર ભાગ્યે જ કરવામા આવ્યો હશે ઇંગ્લાન્ડના અતિથિ બની તેણે તેના લસ્કરથી માંડીને બધી વિખ્યાત સરથાઓની મુલાકાત લીધી હતી ઇંગ્લાન્ડની રાષ્ટ્રીય કમિપદ્ધતિ તેણે આવા સત્કારના આકબર વચ્ચે પણ બરાબર તપાસી લીધી હતી ત્યાર બાં તે ફરીથી પેગ્મિ થઈ, બર્લિન થઈ પોન્ડ ગયો હતો.

જે રાજમહેલમા પોલાન્ડના જુના ગજઓ ઉનાળાની હવા ખાતા હતા, તે રાજમહેલ અમાનુસ્થાના ઉતારા માટે આપવામા આવ્યો હતો પોલાન્ડથી તે રશિયા આવી પહોંચ્યો ક્રામ્યુનિસ્ટોએ તેના સત્કાર માટે બહુ આકબર ધ્યો નહોતો અક્ષધાન અમીરે રશિયાની બધી સરથાઓ તપાસી હતી મોરકોમા રશિયાના મુસદ્દામનોએ તેને ૨૦૦ વર્ષ પહેલા લખાએલી કુરાનની એક નકલ ભેટ તરીકે આપી હતી મોરકોથી તે ટુર્કસ્તાન ગયો હતો.

કમાલપાશા અને અમાનુદ્દા

અમીરે અમાનુદ્દા જ્યારે તુર્કસ્તાનમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે કમાલપાશાએ વ્યક્તિગતપણે તેના પર એક અભિનંદન પત્ર મોકલી આપ્યું હતું. આ અભિનંદનપત્રમાંના વિચારો સાથે અમાનુદ્દા સંબંધમાં પ્રાચ્ય જગતની આશાઆકાંક્ષાના વિચારોનો ગાઢ સંબંધ હોવાથી એની એકાદ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે ગણતરી થાય છે. કમાલ પાશાએ આ અભિનંદનપત્રમાં લખ્યું હતું જે,—

“બધી તુર્ક જાતિ, તુર્કસ્તાનનું નવજનગત પ્રજાસત્તાક તંત્ર અને તે સાથે હું પણ આજે અમારામાં મહામહિમાન્વિત ગણાતા આપને અને સમ્રાટીને અતિથિરૂપે પ્રાપ્ત કરી પરમ આનંદ પામ્યા છીએ. હું વ્યક્તિગત ભાવે અને તુર્કસ્તાનના નવીન પ્રજાસત્તાક તરફથી અમારી એક સહોદર જાતિના પ્રતિનિધિરૂપે હે ઉમદા દિલવાળા ભાઈ, તમને અને મહામહિમાવાળાં સમ્રાટીની આવકાર આપું છું.

“એક દિવસ મધ્ય એશિયાના ખુદા મેદાન પરથી આપણા જનેના વડવાઓ જગતમાં ચોમેર ફેલાઈ ગયા હતા. અફઘાનોની સાથે અમારા વડવાઓને જે ગાઢ સંબંધ હતો તે જગત સારી રીતે જાણે છે.

“જૂતકાળમાં અફઘાન અને તુર્ક એ જને જાતિઓએ એક જ આદર્શથી પ્રેરાઈ એક જ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે કામ ચાલુ કર્યું હતું. આપણી આ ઇચ્છિત જમોલ જાનૂતવજોલ અને મિલજનના અદિનંદર જૂતકાળ તરફ નજર કરતાં જ માત્રમ પડે છે કે આપણા પૂર્વજોએ

આપણે માટે એવું એક વિશાળ રાજ્ય વાગસામા મુક્યુ હતું કે તેની સીમા આપણી હાલની ગઠસત્તા બહાર પણ બહુ દૂર સુધી વિસ્તાર પામી રહી છે અને તેથી આજે જગતમાં જુદે જુદે રથને આપણી જૂની સંસ્કૃતિની નિશાનીઓ તરીકે કાલને જીતનારા વ્યક્તિઓ આપણા ભૂતકાળના લાણકાર સમા આપણી જૂની સગાઇની સાક્ષી આપવા માટે ઉભા છે.

“ એ પ્રિય આત્મીય બાદશાહ, આપણા બંનેના જીવન-ક્રિતિ-હાસમા કેટલાય બનાવો સમાન વલ્લા ગયા છે અને તેનો વિચાર કરતા નવાઇ પામવું પડે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૯મા ત્યારે પોતાની જાતિનું માન અને સ્વાતંત્ર્ય અટક ગઇવા માટે સમગ્ર અધ્યાત્મ જાતિમા મોવડી રૂપે તમે તમારે બહુ ધ્યાન દોર્યું, તેજ મમયે, મને લાગે છે કે તેજ તારીખે મુકાપના પૂર્વ પ્રદેશના છેડે આવેલા અમે અમારી જાતિને જીતના જડબામાંથી છોડાવવા માટે અને જાતિ માત્રની પવિત્રતા પવિત્ર સપત્તિ સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા માટે સમગ્ર સંસ્કૃત જગતની એકત્ર શક્તિ સામે જૂઝવા તૈયાર થયા હતા. આપણી બંનેની જાતિ-ઓએ તે દિવસે જે દારુણ દુઝો સહન કર્યો છે તેની પુનરાવૃત્તિ અત્યારે નકામી છે.

“ જે જાતિ સ્વાધીનતાને પ્રાપ્ત થી પણ પ્યારી ગણે છે, તેને માટે મર્વે પ્રથમ અને સર્વ શ્રેષ્ઠ કામ્ય વસ્તુ પરિપૂર્ણ સ્વાધીનતા ચર્ચ પડે છે એ સ્વાધીનતામા કોઇપણ પ્રકારનો સંદેહ હોતો નથી, કોઈ પણ પ્રકારની સરતોના બંધનો હોતા નથી. એ જાતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવનનું સર્વ શ્રેષ્ઠ ધન તજવું પડે તો મહેતર છે જે તે ખાતર જાતિના એકેએક મનુષ્યનું બલિદાન આપવું પડે તો તે આપીને પણ એ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની છે કર્તવ્ય બળવતી વખતે જે જાતિ માર્ગ અગર ધરિમાન્ય ખાતર નકામો તર્કવિતર્ક કરવા ન બેસે અને કર્તવ્ય કર્મમાં દુબી જાય, તેજ જાતિ મનુષ્ય સમાજમાં સન્માન પામવા લાયક છે

“આજે, જે જાતિને જગતની ધમ્મજા વિરુદ્ધ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવી હોય, તેને વર્તમાન સંસ્કૃતિ સાથે મેળ રાખ્યેજ છૂટકો છે. આપે તે દિશામાં પણ પાછું ફગાવું લયું નથી.

“અદ્વૈત જાતિના બાદશાહ, જો અમીર અમાનુષ્ઠા, એશિ-આના પ્રકાશમાન સૂર્ય, જગતના આ અંશ ઉપર જે સૂર્ય આજે પ્રકટ થયો છે, તેનાં કિરણો ઉપર, જે જાતિઓનાં આકાશ સૈકાઓના જૂલમોના અંધકારથી છવાઈ ગયાં છે તેઓનાં ભાગ્યનો આધાર છે. તેથી આ પ્રકાશમાન સૂર્યનું તેજ વાદળોથી ન ઢંકાઈ જાય એવી અમારી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.”

પરંતુ ઇતિહાસ પણ વ્યંગ કરવા તત્વસતો હતો. અને તેથી આ નવોદિત સૂર્ય તેની ઉદયવંદના સાથે જ અંધકારમાં ઢંકાઈ ગયો.

૬૨

અમાનુષ્ઠા અને શિનવારી વિપ્લવ

મીઠા પુરાણમાં એક દંતકથા છે. દ્રોણના નાશ પછી મહાવીર મુલિસિસ જગતના અગ્નિપ્રવા સમુદ્રોનો બેઠ જાણવા માટે ઘેર પાછો ન જતાં દુર્ગમ પથે ફેટલાક સાહસિક વહાણવટીઓને સાથે લઈ રવાના થયો. નવું નવું જાણવાની, નવું નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની દુર્લભનીય પ્રવૃત્તિ તેને ઘેરી વળી.

ધણાં ધણાં દુઃખો વેડવા બાદ તેણે સાંભળ્યું કે એક સમુદ્રને કિનારે સાગર અપ્સરાઓ ગાયન કરે છે. એ સૂર, એ કંક કોમળપણ અત્યંત હોયનો માનવી સાંભળી શકે નથી. એ સૂરનું આકર્ષણ એણે

મન છે, એ સૂર એટલો મધુર છે કે જે કાંઈ મનુષ્ય તે સાંભળે છે તેને એ સાગર કિનારેજ રહી જવું પડે છે.

યુનિસિસને એ દિવ્ય ગાન સંભળવાનું મન થયું જે સૂર હતું સુધી કાંઈ મર્ત્ય માનવીને કાને પડ્યો નથી તે સૂર સાંભળવા તેનું સાહસિક મન ઉછાળા મારવા લાગ્યું. ખલાસીઓએ તેને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો. તેઓએ કહ્યું કે બાઈ, તારી ઉત્કંઠા જોતા અમને નક્કી લાગે છે કે તું એ સૂર સાંભળી ત્યાં ત્યાં ગંધીશ મીસ પાછો ફરીશ નહિ.

પરંતુ યુનિસિસ અટક્યો નહિ. તેણે એક યુક્તિ કરી. દરેક ખલાસીના કાનમાં ફના પૂમડા ધલાવ્યા પરંતુ પોતે એ દિવ્યગાન સાંભળવા ઇચ્છતો હોવાથી તેના સોજતીઓને કહ્યું કે તમારે મારા કાનમાં પૂમડા ન ધારવા પણ મને નહાણના ડાલ સાથે મજબૂત દોરડા વડે બાંધવો. એવો સંજ્ઞક બાંધવો કે કાંઈ પણ રીતે હું એ બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકું નહિ. આ પ્રમાણે પેણું દિવ્યગાન સાંભળવા માટે યુનિસિસની નોકા રવાના થઈ યુનિમિસના બદોબસ્તને પરિણામે તે એ દિવ્યગાન સાંભળી શક્યો. અપ્સરાઓ પાસે પહોંચવા માટે તેના દેહના અણુએ અણુ તરફ ગયા, પરંતુ ડાલ સાથે તેને એવો સંજ્ઞક બાંધ્યો હતો કે તેમાનું કંઈ ન બન્યું.

નવ નમત પૂર્વ સમક્ષ યુરોપ એ સાગરવામિની અપ્સરાઓ સમાન છે તેવું વિજ્ઞાન, તેવું તત્ત્વ, તેની પાવહારિક સંસ્કૃતિનો આદર્શ, એ માયાવિતાના સૂર જેવા છે. એક વાર સાંભળવામાં આવે તો હમેશને માટે આપણે તેને વશ થવું જ પડે.

અમને લાગે છે કે એ જૂના ગ્રીક વીરની માફક અમાનુષ્યાનું હત્ય પણ અજણી વસ્તુને જોવા, માનવ જ્ઞાનની સીમા વધારવા તત્પર જાતી રહ્યું હતું. પરંતુ તેણે યુનિમિસની જેઠે પોતાને ડાલ સાથે બાંધી રાખવાની વ્યવસ્થા કરી ન હતી તેના મોજતીઓએ પણ

કાનમાં પૃમડાં નાખ્યાં ન હતાં. અને તેથીજ તે જ્યારે પાછો અધ્યાનિ-
સ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે પોતાની જાતને અજાનપણે એ યુરોપી
અપ્સરાના મોહક મંત્ર સમક્ષ વેચતો આવેલો હતો; ખાસ કરીને તેના
સોખતીઓ તો ખચિત.

યુરોપી સંસ્કૃતિનું માર્જિત રૂપ, અપૂર્વ બાહ્યશ્રી, માર્જિત સ્ત્રી,
સુંદર નાગરિક, સુંદર વૈજ્ઞાનિક વિધિવ્યવસ્થા, વ્યવહારિક જગતમાં
બધા પ્રકારનાં સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા તેના લાગણી પ્રધાન ચિત્તને મુગ્ધ
કરી રહ્યાં હતાં અને તેના સોખતીઓ સાથે તે પોતે પણ એમ માનવા
લાગ્યો હતો કે આ જડ અને અચ્ચવસ્થિત જાતિને, આ આડાટેડા
બદ્ધાબસ્તને, આ પૂર્વના લોકોને મુલબ થઈ પડેલી આબસુ કુરુપતાને
હું એક ક્ષણમાં સુંદર અને સૌંદર્યવર્ધી બનાવી શકીશ. મહમૂદ બેગ
તરજના શિષ્યો પણ એમજ ઇચ્છતા હતા. સાગરતીર પરની અપ્સરા-
ઓનું ગાયન તેમણે પણ સાંભળ્યું હતું. કાચુલને તેઓ પેરિસ બનાવી
દેવા માગતા હતા. અધ્યાન આત્માને વૈજ્ઞાનિક દેહથી વિભૂષિત બના-
વવા ઇચ્છતા હતા.

પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં મનુષ્ય જેમ પોશાકમાં ફેર બદલો
કરે છે, તેમ જાતિ કરી શકતી નથી. તેના પોશાક બદલાવવા માટે
નેપથ્ય વિધાનની ક્રિયા પૂરી કરતાં કોઈ કોઈ વખતે એકાદ સંકેત પણ
બસ થતો નથી. ખાસ કરીને એ જાતિ કે જે પોશાકના પરિવર્તનના
તત્વને સ્વીકારતી ન હોય.

અમાનુદા અને તેના યુરોપવાત્રી મિત્રો વિચારી શક્યા નહિ
કે અમે જ્યારે નવા નવા દેશોની આબોહવામાં ભટકીએ છીએ, ત્યારે
અધ્યાન જાતિ અધિકારમાં બેડી બેડી પોતાની સ્વતંત્રતાના રક્ષાકવચ
તરીકે પશ્ચિમને લાય ને ધૂણાથી ભેટી બેડી છે. આ લાય અને ધૂણાને
હીંમે પ્રત્યેક પ્રાપ્ત્ય જાતિ પાશ્વર્ય બધા આદર્શને પોતાનાથી દૂર
રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામે કોઈ કોઈ વેળા ઘણી સારી

બાબતોથી પણ વંછિત રહે છે. પરંતુ આ બાબતને એક બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળવાની જરૂર છે. દુર્બળ, અસહાય જાતિને નાર પામતી અટકાવવા માટે આ એક પ્રકારનો સ્વાભાવિક અખતર જોવા ધર્મ છે. અધ્યાનિસ્તાનના મુદ્ધાઓએ ઘણી વાર પાશ્ચાત્ય આદર્શના અનુકરણ વિરુદ્ધ અધ્યાન જાતિને ઉત્કેરી હતી. તેઓના પ્રચારને લીધે જ અધ્યાનો આટલા બધા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, સ્વાધીનતાકામી છે, અને આજ સુધી બ્રિટિશ સિંહ જેવી બળવાન સરકાર પણ આ રૂઢિ રાજ્યને પોતાને તાબે રાખી શકી નથી. આ બાબતને લીધે જ સ્વાતંત્ર્ય બોધ એ અધ્યાનોની વ્યક્તિગત સંપત્તિ બનેલ છે. કોઈ પણ રાજ્ય, કોઈ પણ રાજ્ય પરિવર્તન, આ સ્વાતંત્ર્યબોધને જરાપણ અડચણ કરી શકતાં નથી. અધ્યાન જાતિની આ મૂળ શક્તિ છે. આથી એવો કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવે કે જે વડે આ સ્વાતંત્ર્યબોધને અડચણ થાય તો તેવા ફેરફાર કરનારને બહુ બહુ વિચાર કરવા પડે છે. જાતિનો સંદેહ દૂર કરવા માટે પુષ્કળ અવકાશ આપવો પડે છે. અમીર અબ્દુર રહેમાન આ બિના સારો રીતે સમજતો હતો. આ જાતિગત સ્વાતંત્ર્યબોધને આઘાત ન પહોંચે તે રીતે નાના પ્રકારની યુક્તિથી જે રાજદ્વારી પુરુષ ધીરેધીરે જાતિને ઉજાત બનાવવાનો પ્રયત્નો કરે તેજ અધ્યાનજાતિ સાથે પગલાં માંડી શકે અને તેને ઉજાત બનાવી શકે. આ વિશાળ જનશક્તિના પ્રવાહને અટકાવવા આડો બંધ ન બાંધતાં એને નદીમાં વાળી શકે તેજ આ જાતિનું કલ્યાણ સારી શકે તેમ છે. પરંતુ એમ કરવા માટે પ્રથમ તો નદીના કિનારાના બંધ મજબુત કરવા પડે. નહિ તો પૂરના પ્રવાહરૂપે એ આખા દેશને ફૂલાડી મારે.

અમાનુષ્ઠાનું દુર્ભાગ્ય હતું કે તેના સોબતીઓ જ્યારે તેને કુદાપ્ત સુધારા દેશમાં ઘખલ કરવા સંબંધી સલાહ આપી રહ્યા હતા ત્યારે તે જરહાજરીમાં સ્વાર્થાન્વેષી શક્તિ શોષ્યસમય ને ક્ષેત્ર મળતાં તેના વિરુદ્ધ પ્રજામત ઉભો કરતી હતી. અમાનુષ્ઠા જ્યારે જુદી જુદી ટોળીઓ

વૈજ્ઞાનિક પ્રેરણા પાઈ ઉત્તમ વિજ્ઞાન જાતિ રચવાનાં સ્વપ્નાં જોઈ રહ્યો હતો. બરાબર તેમ વખતે તેની વિરોધી શક્તિ અધ્ધાનિસ્તાનને સેંકડો વિભાગમાં વહેંચી નાખવા, જુદી જુદી ટાળીઓ કદી એકત્ર ન થાય અને પરસ્પર લડતી ઝઘડતી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા મંડી પડી હતી. આ વિચાર યાદ કરતાં છાતી ફાટી જાય છે કે જ્યારે અમાનુષ્ટા યુરોપમાં ખેઠા ખેઠા અધ્ધાનોને ઉત્તમ બનાવવાની યોજનાઓ ધડયા કરતો હતો ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં તેની આ યોજનાઓને ખોટું રૂપ આપી દેશવાસીઓ સમક્ષ તેને હલકો પાડવાની પ્રબળ એજાઓ આસતી હતી. તરકેટી ફોટોગ્રાફીથી માંડીને ખોટા સમાચાર રૂચી દાઢવા સુધીની બધી સમવડો આ વિરોધી શક્તિના હાથમાં હતી અને તે તેણે બરાબર અજમાવી હતી.

ખ. સ. ૧૯૨૮ ના જુનની ૨૮ મી તારીખે અમાનુષ્ટા પાછો ફર્યો. તેણે જ્યારે દેશના પ્રતિનિધઓને બોલાવી જણાવ્યું કે હું તમારા બધા માટે યુરોપ ગયો હતો ત્યારે તેના મનમાં લગારે સદેહ હતો નહિ કે જે જાતિનું મેં હૃદય છૂલ્યું હતું તે જાતિના હૃદયમાં આજે હળાદળ સદેહ ભર્યા છે. તે પ્રેમનું જે ક્ષેત્ર તૈયાર કરી ગયો હતો તેમાં તેણે ધાર્યું હતું કે હું જે ખીજ વાવીશ તે ટુંકા સમયમાં ઉગી નીકળશે; હલભાગી અમાનુષ્ટા જણુતો નહોતો કે આત્યારે તો એ રેતીના રણમાં ખીજ વાવી રહ્યો છે. અને તેથી જ જ્યારે એકાએક જળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે સમસ્ત જગતમાં જે સાથી વધારે અમક્યું હોય તો તે અમાનુષ્ટા પોતેજ હતો.

પણા લોકો એમ માને છે કે આ જળવાના મૂળમાં જે અસંતોષની આગ પ્રગટી હતી તેમાં લાડમાં સંકારનાર કોઈ જવાદારની જ શક્તિ હતી. એક તો અધ્ધાનો ધર્મોધ અને વિચાર વિનાના હોય છે તેમાં વળી યોગ્ય અવગ્રહ મળી રહ્યો હતો. બેગમ સુરિયા જુરખે ઝોડી યુરોપમાં જુદા અમીર વર્ગના માણસો-આથે વાતચીત કરતી હતી.

મુસ્લા મુખે ઉદ્યાનભોજનમાં ભાગ લેતી હતી. એ વખતે તે સંપૂર્ણ યુરોપીયન પોશાકમાં સજ્જ થતી. આ સમાચાર અધ્યાનો સમયે રજૂ કરવાની જોને જરૂર લાગતી હતી તેઓએ આ સમાચારમાં ખૂબ મરોગસાલો બેળવી ધાર્મિક રીતરિવાજો સાથે આ પ્રસંગને જોડી દે અધ્યાનો સમયે રજૂ કર્યા હતા. અમાનુદ્યાને ઇસ્લામ દોહી કરાવવા માટે એક ભયંકર કાવતરું રચાયું હતું. અધ્યાનિસ્તાનના મુસ્લાઓને એક વર્ગ આ કાવતરાશી અગ્નિને ફૂંકવાનું કાર્ય કરી રહ્યો હતો અને તેથી જ આપણને આ બળવાના ઉત્તેજકરૂપે આ મુસ્લાઓ જ નજરે પડતા જણાય છે. પરંતુ આ કાવતરાની સામગ્રી ને ગોઠવણી પરથી નિશ્ચિત રૂપમાં તો નહિ પણ અનુમાન તો કરી શકાય છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી અગમ્ય મુસ્લાઓની પાછળ બીજી કોઈ શક્તિમાન ને કુશળ ઉત્તેજક શક્તિનો હાથ હતો. કર્નલ લોરેન્સે પ્રગટાવેલા અરબ વિપ્લવની કથા વાંચતાં આ અનુમાનને અનૈતિકાસિક તો કોઈ કહી શકે તેમ નથી જ.

ધણા લોકોએ આ વખતે અનુમાન કર્યું હતું કે અરબસ્તાનનાં રણોમાં બટકતો, હથેલેશ ધારી, કાવતરાંબાજ કર્નલ લોરેન્સે પણ આ વિપ્લવના મૂળમાં હતો. કર્નલ લોરેન્સનું નામ આજકાલ પ્રાચ્ય જગતમાં તદ્દન જાણીતું બની ગયું છે. ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો આ જાતના લોકોને માનવસમાજના કયા વર્ગમાં મૂકશે તે અમે જાણતા નથી. અમે તો તેને નિષ્કામ કાવતરાંની મૂર્તિરૂપ માનીએ છીએ ! આપણે અત્યાર સુધી નિષ્કામ પુણ્યની વાતો સાંભળના આવીએ છીએ, પરંતુ નિષ્કામ વૃક્ષાનનાં ઉદાહરણ બહુ જાણવામાં આવ્યાં નથી ! કર્નલ લોરેન્સ તેની જીવતી જગતી સાખીતી છે. એસિયા તથા પ્રાચ્ય જગતને નિષ્કામ વૃક્ષાન કરવું એ આ મહાપુરુષનું જીવન મત છે. અને તે ખાતર તે પ્રાચ્ય દેશોની જુદી જુદી ભાષાઓ એરી તો કંઠસ્થ કરી રાખે છે કે છુપા વેશમાં તેને કોઈ યુરોપિયન માની શકે નહિ ! તે જોવો સાહસિક છે, તેવો જ શુદ્ધિયાળી અને કલાકૃષ્ણ

છે સામ્રાજ્યવાદી પાશ્ચાત્ય જાતિની બધી રાજદ્વારી પ્રતિભા આ માણસમા ભારેભાર સમાઈ રહી છે એની હીલચાલ પણ હમેશા બેદી હોય છે અંગ્રસ્તાનમા ખિનાફતનું દફન કાર્ય કરી અચાનક તે અદસ્ય થઈ ગયો હતો તે વ્ધા છે, જગતનું અથવા તેની જાતિનું શુ ક્ષમાણુ સાથે છે તે પછીથી કોઈ જાણી શક્યુ નહોતું અકસ્માત લાના લજપતરાયની એ ત્યેજી ક્રિયા વખતે પીઠ કરમશાહ નામની એક વ્યક્તિને માગ પડ્યો અને તેણે પોલિસનો આશરો લીધો ત્યારે હિંદનાં વર્તમાન પત્રોએ ખુલ્લી ગીતે સદેહ પ્રગટ કર્યો કે આ પીર ઠરમશાહ એજ આપણા વિખ્યાત કાવતરાખાજ કર્નલ સોરેન્સ છે આ પીર સાહેબ સબધમા જે વૃત્તાત બહાર પડ્યો તે પરથી ખરેખર તેના પીરપણા સબધમા તો સદેહ કરવા જેવું જ હતું ! તે આ બનાવ પહેલાં ત્રણ વર્ષ અગાઉ અજમેરમા રાજની માફક રહેતો હતો પૈસા ટંકનો તેની પાસે તોટા નહોતો

લાહોરના મુલ્લા જલિલે આ સબધમા એક ખુલાસો બહાર પાડ્યો હતો આ ખુનાસામા તેણે જે ભય ઠર કાવતરે ખુલ્લું પાડ્યુ હતું તેને ખરૂં માની લેતા પણ કાળજીકામ કરેતેમ નથી મનુષ્ય કોઈ પણ જાતના કારણુ વગર આટલો બધો અકલ્યાણુ કરનાર કેમ બને છે તે કોઈપણ રીતે ખ્યાલમા ઉતરે તેમ નથી તેમનો ખુલાસો જે ખરો હોય તો અમાનુષાને આટલી ઝડપથી અધધાનિસ્તાન કેમ છોડવું પડ્યુ તેના કારણો સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે

મુલ્લા માહેબ લખે છે, કે “ યુરોપના જુદા જુદા રાહેરોમા ન્યારે બેગમ સુરિયા મુસાફરી કરતી હતી ત્યારે જુદા જુદા રાહેરોની કેટલીય કુલાગનાઓ તેની સખી તરીકે સાથે રહેવા ભાગ્યશળી બની હતી આ કુલાગનાઓમાની કેટલીકે યુરોપના અમુક રાજ્યોની જાસુસી પણ કરતી હતી આવી સ્ત્રી જાસુસો બેગમ સુરિયા સાથે એવું સાહેલીપણું કેળવતી કે કોઈ કોઈ વખતે તેઓ તેના શયનગૃહમા પણ

હાજર રહેતી બેગમ સાહેમાને તેઓ બહુ ચાહે છે એવા બધાના તબે તેઓએ તેના બિધતી વેળાના અને બિધવા જતી વેળાના ફાટા પણ લીધા હતા બેગમ સાહેમાના આવા ફાટા પાછળથી હજારોની સખ્યામાં છપાઇ મેઇ અગાપયા એજન્ટ દ્વારા ખીર કરમ અલીશાહને મોકલવામાં આવતા ખીર અલીશાહ સુરોપિયન હતો અને સાત જુદી જુદી ભાષાનો વિદ્વાન હતો. તેનું ખર્ચ નામ કરમઅલી ન હતું નાના ખીર સાહેબના શિષ્ય થયા પછી તેણે પોતાનું નામ કરમઅલી ગમ્મુ હતું આ માણસ વેશ પનટાવવાની કળામાં સિદ્ધહસ્ત હતો અને અતિશય નિપુણતા સાથે કાઠપણુ બૂમિગનો અબિનય બજવી શકતો હતો નાના હજરત સાહેબના શિષ્ય થયા પહેલાં તે હજરત સાહેબની મજલિસમાં વારવાર જતો આવતો હતો આ મજલિસનું વિશેષત્વ કાબુલના શાહી ખાનદાન અને સરદાર મહમુદ બેગ તરજના ખાનદાન વિરુદ્ધ નિયમિત તિગસ્કા પેદા કરે તેવાં બાપણો કરવાનું હતું જે દિવસે ખીર કરમશાહે હજરત સાહેબને હાથે દીક્ષા લીધી ત્યારે હું ત્યાં હાજર હતો. હજરત સાહેબના કૃપાપાત્ર થવા માટે કરમઅલી લગભગ દરરોજ તેના દરબારમાં હાજર રહેતો.

“ એક દિવસે કરમઅલીએ બેગમ સુરિયાના પેલા શયનગૃહમાંના ફાટાઓ હજરત સાહેબના હાથમાં મૂક્યા આ ફાટાઓમાં વૈજ્ઞાનિક કળાદ્વારા ખીજા પુરષોની માથે જોડવામાં આવ્યા હતા એ ફાટા જોઈ જે માણસ ફાટાને આ રીતે પાડવાનો બિડો બેઠ ન જાણતો હોય તેને અવશ્ય ક્રોધ ચઢ્યા સિવાય રહેજ નહિ હજરત સાહેબ તરતજ ગર્જી ઉઠ્યા, ” હું અમાનુહલા અને સુરિયાનું માથું ત્યાગી નાખીશ, ” આ બનાવ જાન્યા પછી હજરત સાહેબ પાસે ખીર સાહેબની અવરજવર વધવા લાગી તે વખતોવખત હજરત સાહેબને મદોરો અને સોનાના સિક્કા નજરાણા તરીકે આપવા લાગ્યો કરમશાહ કોઇ કોઈ સ્થિતિ અમલદાર અને ખીરતી પાદરીઓની ખજુ છુપી મુલાકાતો લેતો હતો.

“ યુરોપથી બાદશાહ પાછો ફર્યો તે પહેલાં એક દિવસે હજારત સાહેબે એક સિલ કરેલું પરબિડિયું કરમશાહના હાથમાં આપ્યું અને મને તેની સાથે અફઘાનિસ્તાન જવાનું જણાવ્યું. રસ્તામાં અમે કેટલીક લશ્કરી છાવણીમાં મેમાન તરીકે રહ્યા હતા. આ ચિટ્ટી શેર બખરના મુલ્કાના પ્રતિનિધિ શિનવારી મુલ્ક પર લખેલી હતી. શિનવારીઓએ અમને સત્કારપૂર્વક આવકાર આપ્યો હતો. અહીં કરમશાહે બે અદ્ભુત ચમત્કારો કરી બધાને ચમકાવી મૂક્યા હતા. પહેલો ચમત્કાર એ કર્યો કે તે શિનવારી સરદારોને એક સુરંગ પાસે લઈ ગયો. નવાઈ જેવી બિના એ હતી કે એ સુરંગમાં જર્મનિમાં બનેલી ૭૨૫ રાઈફલો અને ૧૩૬ કારતુસો મળી આવ્યાં. બીજો ચમત્કાર એ કર્યો કે પીર સાહેબના કહેવા મુજબ એક મોટી મરિજદની પાસેની જગ્યા ખોદતાં તેમાંથી તેટલાકે હજાર સોનાના સિક્કા મળી આવ્યા. આ બે અદ્ભુત ચમત્કારો કરી બતાવ્યા તેથી પીર કરમશાહ ટાળીએ સમક્ષ એક મહાન દરવેશ તરીકે પંકાવા લાગ્યો. તે હવે નિર્ભયે એ લોકો સાથે બળવા લાગ્યો અને ન્યાં જતો ત્યાં બેગમ સુરિયાના આ બધા ફેટા બતાવી શાહી ખાનદાન વિરુદ્ધ ઉશ્કેરણીઓ લાખણો કરવા લાગ્યો.

“ ત્યાર બાદ અમે કાણુલ જઈ શેર બખરના પીરને મળ્યા. તેની સાથે થેલા દિવસો ગુજ્યા બાદ પીર કરમશાહે બચ્ચા ઇ સાકાના નામની એક ચિટ્ટી તેમની પાસેથી લીધી, બચ્ચા ઇ સાકાએ અમને પુષ્કળ માન આપ્યું. પીર કરમશાહની કાર્યપદ્ધતિ મને હવે સદેહજનક જણાવા લાગી અને તેથી મેં તેના ત્યાગ કર્યો. બાદશાહ હજુ દેશમાં પાછા ફર્યો ન હતો, પરંતુ તેની વિરુદ્ધનો “કાફર” નો ફતવો તેના આગમનની રાહ જોતો હતો. ”

સોબતીઓના ઉત્સાહથી ઉત્સાહ પામતાં અને યુરોપના રૂપથી મુગ્ધ બનેલાં રાજદંપતિ બ્યારે સ્પદેશમાં પાછાં ફર્યા ત્યારે અમાનુદ્દા

સમજી શક્યો નહિ કે દેશમાં તે જે આદર્શનો પ્રચાર કરવાનો હતો તે આદર્શ વિરુદ્ધ જનમત હજી તૈયાર થયો ન હતો.

જનતાના મનમાં જે થોડો ધણો સદેહ હતો તે અમાનુસ્તાન તાત્કાલિક સુધારાનું વહેણ જોઇ દૂર યઈ ગયો. અમાનુસ્તાનને એવું કંઈ કંઈ ન હતું કે જેથી તેને આવું મહાન પ્રાપ્તિ કરવું પડે પરંતુ અજ્ઞાન પ્રજા સાથે તેને કામ પાડવાનું હતું અને તેથી તેણે પ્રજાના માનસનો વખતોવખત અભ્યાસ કરી જોવાની જરૂર હતી અમાનુસ્તાન તો એક દિવસમાં કાચુલને યુરોપિયન યહોર બનાવવા માગતો હતો. તેણે આવતાં વેત રાજકારભારીઓના પોશાકને કાપડેસરીતે યુરોપિયન બનાવ્યા. શુક્રવાર રજાનો દિવસ ગણાતો હતો તે રાહરી રવિવારને રજાનો દિવસ ઠરાવ્યો. આ ફેરફારો, અતિ સામાન્ય હતા; પરંતુ જેઓ અક્ષાન જાતિનું માનસ સમજે છે તેઓ કહી શકે તેમ હતું કે આવા સામાન્ય ફેરફારોજ એ જાતિને ઉત્ક્રેષ્ટતા પુરતા ગણાય તેમ હતું. કારણ કે બહારના આ નાના ફેરફારો, આ દરેકના પોશાક સાથે જાતિની અનાદિ કાળની સ્મૃતિ જડાએલી હતી. દરેક જાતિ પાસે એવી કેટલીક નાની નાની વસ્તુઓ છે કે તેમાં કાંઈપણ તરફનો ફેરફાર થાય તે જાતિના માનસમાં ફેરફાર કરવા જેટલો સખળ ગણાય અને જાતિના માનસનો ફેરફાર કયાં સિવાય એ વસ્તુઓનું પરિવર્તન કરવા જતાં વિધ્વલને નોતરવા જેવું થઈ પડે. માથા પર ચોટલી રાખવી કે ન રાખવી એ કંઈ મોટી વસ્તુ નથી. પરંતુ આ ચોટલી કાપવા સાથે ચીનની સ્વતંત્રતા જડાએલી છે. હિંદુ બ્રાહ્મણની જનોઈ ઉપરથી જેતાં અતિ સામાન્ય ચીજ છે. બહન નીચે છુપાવી રાખવામાં આવે છે અને આવી જનોઈ પહેરીને પણ સે'ક્રેડા બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને ન છાજે તેવાં હમરો કામો કરે છે; પરંતુ જાતિગતભાવે એ જનોઈ કાઢી નાખવાની ચળવળ ચલાવવી એનો અર્થ હિંદુ સમાજમાં વિધ્વલ ગણાવવા જેવોજ થાય. અમાનુસ્તાનને હુકમદારો

અફઘાનિસ્તાનનાં આવાં નાનાં નાનાં વિશેષત્વોને આધાત પડેાંચાડી અઘરણુ ધુંધવાતા અગ્નિમાં ધોની આદુનિ આપી. અને બંડખોર મન, તેમાં પણ અફઘાનોના જેવું વિચારવિતર્કહીન રહ્યું મન એકવાર ઉઠ્યું કે પછી સારા નરસાનો વિચાર કરેજ નહિ. કદાચ ખીજને આધાત કરવા જતાં કોથમાં અંધ અનેલા માણસની પેઠે વધારે તુક-સાન પોતાનેજ કરી બેસે ! આમ હોવાથીજ શિનવારી વિપ્લવ વખતે બંડખોર જનતાએ કોઈપણ જનતા ઘરણુ વગર ઇરિષ્ટતા, અુગ્રિયમ વગેરે પર દલ્લો કર્યો હતો અને અફઘાનિસ્તાનના ખરા દલ્લાણુ ખાતર જે જે સંરચાઓ અમાનુલ્લાએ ઉભી કરી હતી તેનો નાશ કરવા માટે તે ઉનાવળી બની હતો. જાતિના માનસને આધાત પહોં-ચાડ્યો હોવાથી અમાનુલ્લાનાં બધાં કાર્યો તરફ અફઘાન જાતિ સંદેહની નજરે જોતી થઈ હતી. અમાનુલ્લા જેમ જેમ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું પ્રચલન કરતો ગયો તેમ તેમ જનતા સંદેહ કરતી ગઈ કે તે ઇસ્લામના આદર્શથી ચલિત થતો જાય છે. છેવટે અવરથા એવી થઈ પડી કે ઇસ્લામનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ સેવક, એશિયાનો સર્વશ્રેષ્ઠ રાજાઓમાંનો એક, અફઘાન જાતિનો હોય સેવક જનતાની નજરે એક ઇસ્લામદ્રોહી સિંહાસનચ્યુત નૃપતિનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી પરદેશવાસી બન્યો. આવડું મોટું કરુણ દુર્ઘટ વર્તમાન જગતના ઇતિહાસમાં બીજું એકેય સરળતું નહિ હોય ! જગતના ઇતિહાસમાં હંછેડાએલી જનતાએ અનેક અપકાર્તિકર કાર્યો કર્યા છે, અનેક મહત્વ કાર્યોને અપમાન્યાં છે, આ ઘટનાનો પણ એવાં કાર્યોમાં સમાવેશ કરી શકાય.

ઈ. સ. ૧૯૨૮ ના નવેમ્બર માસમાં એકાએક શિનવારી ટોળાઓ બંડ ઉઠાવ્યું. અમાનુલ્લા કોઈપણ દિવસ કોઈ પણ વિપ્લવની સંભાવના વિચારમાં પણ લાવી શક્યો નહોતો. અફઘાનોનું લોહી રેડી પોતાને અફઘાન સિંહાસન બગવી રાખવું પડશે એ તેણે કદપનામાં પણ ધાર્યું નહોતું. બાદશાહ અમાનુલ્લા પ્રત્યેક અફઘાનના એક દીપાં લોહીને

આંતરિક્રિ અદ્યાથી નવાજતો હતો અને ચિનવારી વિષ્ણવ વખતે અ
વાત સ્પષ્ટ સાબીત થઈ હતી. વિષ્ણવની શરુઆતમાં અમાનુષ્ય
અનાયાસે દૃઢ હાથે બંડખોરોને જોર કરી રાંધ્યો હોત, પરંતુ તેથી
તેના રાજધર્મને ધોષા લાગે તેમ હતું. તે એમ માનતો હતો કે એ
પણ પ્રભજનના હવનનો નાશ કરવો એ પાપ છે અને તેથી જ તે
નાના પ્રકારની મુક્તિદારા, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના સ્વમાનને
પણ હાનિ પહોંચાડી શાંતિપૂર્વક બંડ શમાવવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ
તેનું દુર્ભાગ્ય હતું કે તેની આ શાંતિની ઇચ્છાને જગતે રાજકીય
દુર્બળતા માની લીધી અને તેના સ્વદેશવાસીઓએ પણ તેને આપેલી
સગવડોનો એવો સરમ ઉપયોગ કર્યો કે બંડ શમાવવા માટે ન્યારે
અમાનુષ્યને હથિયાળે પકડવા પડ્યા ત્યારે બંડખોરોની શક્તિ મોટા
પ્રમાણમાં વધી ગઈ હતી.

ત્રીશ હજાર ચિનવારીઓ એકાએક પોતાનું કુંજરાળ રહેઠાણ
છોડી ડક્કા નામનું ગામ ખેદાનખેદાન કરી જલાલાબાદ તરફ રવાના
થયા. જલાલાબાદના પ્રવેશમાર્ગમાં થોડી કાપાકાપી થઈ. આ ભેદ
અકસ્માત બધા બંડખોરો પકાડોમાંથી જેમ કુદી નીકળ્યા હતા તેમ
અદસ્ય થઈ ગયા.

છે એ વાત સમજાવવા લાગ્યો. પરંતુ તેનું પરિણામ કંઈ જ આવ્યું નહિ બરાબર તે જ વખતે બચંકર ઠંડી ચાલતી હતી. રસ્તાએ બરફથી બંધ પડી ગયા હતા. કુદરતી રીતે જ આથી બંડખોરો શાંત જણાયાં અને મુલેહની વાટઘાટ ચાલવા લાગી. પરંતુ ઠંડી ગધ કે તરત શિનવારીઓએ પોતાની કુચ શરૂ કરી.

આ વખતે એક બીજો બનાવ બન્યો. અફઘાનિસ્તાનના પહાડી મુલકમાં એક લૂટારો રહેતો હતો. એ સ્થાન એવું અગમ્ય હતું કે હોકો ત્યાં ભાગ્યે જ જતા. આ લૂટારાને પકડવા માટે ધણી વાર લશ્કરો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ એ લશ્કરો એ લૂટારાને પકડી શક્યાં નહોતાં. એ લૂટારાનો કાર્યક્રમ જાણવા માટે પહાડો પર ઢેકેઢેકાણે લશ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ હવે રાજધાનીમાં લશ્કરની જરૂર પડવાથી બાદશાહે એ લશ્કર કાબુલમાં ખોલાવી દીધું.

એ લૂટારો બિસ્તીનો છોકરો હોવાથી બચ્ચા-ધ-સાક્કાના નામથી ઓળખાતો હતો અને જગતમાં એ જ તેની સર્વશ્રેષ્ઠ પદવી હતી.

તે વખતે કોઈ જાણતું નહોતું, કદપનામાં લાવતું ન હતું કે એ લૂટારો તેની આ જન્મથી મળેલી પદવીની સંતુષ્ટ નહોતો. તે કોઈ ન જાણે તે રીતે બાદશાહી પદવીમાં પોતાની આ જન્મકથા વિલુપ્ત કરવાની અસંભવિત વાસના અંતરમાં પોખ્યા કરતો હતો તે અફઘાનિસ્તાનમાં કોઈ જાણતું નહોતું.

આ દરમિયાન અમાનુદલા ફરીથી શિનવારીઓ સાથે મુલેહની શરતો વિષે વાટાઘાટ ચલાવવા લાગ્યો. વિના કારણો સોહી રેડાતું અટકાવવા ખાતર છેવટે તેણે શિનવારીઓએ મોકલેલી શરતો સ્વીકારવા તત્પરતા બતાવી. શિનવારીઓની શરતો આ હતી, કે ૧. બાદશાહે ૫૦ પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ગોઠવવી. આ પરિષદમાંના સભ્યોનો મોટો ભાગ આલિઓઆથી હોવો. લશ્કરી, રાજદ્વીપ કે ધાર્મિક આખ-તોમાં કુલ સત્તા આ પરિષદના હાથમાં રહે. ૨. બાદશાહ પોતે એક

સાચો મુસલમાન છે એ તેણે સાબીત કરવું પડશે. શરિયત મુજબ તેમણે બધા નિયમો પાળવા પડશે. ૩. ફોજદારી કે દિવાની બંધ તરેહના મામલામાં વાદી પ્રતિવાદી પોતપોતાના વકીલ કે મુખત્યારને નીમી શકે. ૪. જે ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને દાકતરી વિદ્યા શીખવા માટે ટુર્કસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા છે તેને પાછા બોલાવી દેવા. ૫. હિંદના દેવવંદ દારુલ આલિમોને અક્ષધાનિસ્તાનમાં પેસવાની મનાઈ હતી, તે પાછી ખેંચી લેવી. ૬. જે સરકારી અમલદારો લાંચ લે અને જેઓ લાંચ આપે તેઓને સખત સજા કરવી. ૭. સ્ત્રીઓએ બહાર નીકળતી વેળા ધુરખો પહેરવો અને પગદાને રિવાજ સખત બનાવવો. ૮. પીરોમાંના કોઈને સનંદ લેવાની ફરજ પાડવી નહિ. ૯. ફરજિયાત લશ્કરી કેળવણીનો કાયદો રદ કરવો. ૧૦. જે કોઈ અક્ષધાન રૂયત મઘપાન કરે તેને સખત સજા કરવી. ૧૧. કોઈ પણ માણસને ઇસલામી કાયદા બાબે પકડી જઈને અધિકાર આલિમોને આપવો. ૧૨. અગાઉની માફક શુક્રવાર રમતો દિવસ પાળવો. ૧૩. સ્ત્રીઓએ ધુરખામાં રહેવું. રાણી અગર તો બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી ધુરખિયન પોશાક પહેરી શકે નહિ. ૧૪. બાદશાહે લોકોને ખીરા પાસે જવાની છૂટ આપવી. ૧૫. બાળકો નિશાળમાં બાણ્ત્વા હોય તે વખતે લગ્ન કરી શકે. ૧૬. જમીન વગેરે રાખ્યા સિવાય પણ લોકો પૈસા ઉધાર લઈ શકે અમર આપી શકે. ૧૭. કન્યાશાળાઓ તત્કાળ બંધ કરવી. ૧૮. કોઈપણ માણસ શરિયત મુજબ કોઈપણ જાતનો પોશાક પહેરી શકે.

અમાનુલ્લા આ શરતો માન્ય રાખવા તૈયાર હતો ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે વિશાલ લશ્કર લઇ બમ્બા-ઈ-સાકા આવે છે, કાબુલ જીતવા. કાબુલનું સિંહાસન કબજે કરવા. પોતાની જન્મગ્લાનિ રદ કરવા બાદશાહની પદવી ધારણ કરવા કાબુલના રસ્તે કુચકદમ કરતો તે આવે છે. બમ્બા-ઈ-સાકા સૈન્ય અને સામગ્રી લઈ સિનવારીઓ સાથે ભેડાયો અને આ રીતે પોતાનું બળ વધારી કાબુલ પર ચઢી આવ્યો. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી સામસામી ઝપાઝપી ચાલી. પરંતુ

લિગેશનમાંનું કોષ્ટ પણ બહાર નીકળી શક્યું નહિ. અમ્યાએ કાબુલ નજીક આવેલું દારૂગોળાનું કારખાનું પણ કબજે કર્યું.

એક લપકાદાર પોષાક ધારણ કરી, માથા પર પક્ષીઓનાં રંગ બેરંગી પીઠાઓની ટોપી પહેરી અમ્યા-ઈ-સાક્કાએ ત્યાંજ પોતાને કાબુલના રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યો.

અમ્યા-ઈ-સાક્કા ન્યારે સ્વિટ્ઝર લિગેશન નજીક વધવા લાગ્યો ત્યારે અંગ્રેજ એલર્ચીએ જણાવ્યું કે લિગેશનની હદમાં તેનાં માથાસોએ કોષ્ટ પણ જાતનું નુકસાન કરવું ન જોઈએ. અમ્યા-ઈ-સાક્કાએ આ વાત કબુલ કરી અને લિગેશનના રસ્તા પર પોતાના પહેરેગીરો બેસાડ્યા.

લોકોનાં ટોળે ટોળાં રાજમહેલમાં સૈનિક બનવા આવવા લાગ્યાં અને જરૂર પડતા ટોટા લઈ પોતપોતાના ઘરમાં આત્મરક્ષણ માટે જઈ બસ્યાં. કોષ્ટ કોષ્ટ અમ્યાના લશ્કરમાં જઈ જોડાયાં. જે મિત્રોના આધાર પર અમાનુદ્ધા અત્યાર સુધી ટકી રહ્યો હતો તેઓ પણ તેની પાસેથી રફ થઈ ગયા. એકલો, આવી બાથકર સ્થિતિમાં આવી પડેલો અમાનુદ્ધા હવે હાથમાં બંદુક લઈ રસ્તા પર આવી ઉભો. તેને આવી સ્થિતિમાં જોઈ લોકો ફરીથી તેની પતાકા નીચે આવી ઉભા.

કાબુલના દરવાજા આગળ વિશાળ મેદાન છે. મેદાનની આ તરફ કાબુલના પ્રવેશ માર્ગ આગળ બાદશાહી ગોલ્દાજ સૈન્ય ઉભું છે; પેલે પાર અમ્યા-ઈ-સાક્કાનું લશ્કર ખડું છે. આ વિશાળ મેદાનમાં થઈ ગોળાઓ સામે ટકવું મુશ્કેલ હતું. આ તરફ કાબુલના લોકો અમાનુદ્ધાને કાબુલની રાજગાદી છોડવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. કેવળ પોતાને ખાતરજ વિના કારણ લોહી રેડાય છે એમ ધારી અમાનુદ્ધાએ નકકી કર્યું કે મારે રાજગાદી છોડવી, અને દેશમાં નાહક લોહી રેડાતું અટકાવવું. અને ખરેખર તેણે એ નિશ્ચય અમલમાં પણ મૂક્યો.

અગિયાર

માનવપ્રેમી અમાનુસ્તા

અમાનુસ્તા કાશુલની રાજગાદી છોડી કંઠહાર ચાલ્યો. આખો અને ત્યાંથી થોડા દિવસ પછી હિંદમાં આવ્યો. આખું જગત નવાઈથી આ બનાવ તરફ જોઈ રહ્યું. અમાનુસ્તાનો અનેક માણસે અનેક દષ્ટિ બિંદુથી વિચાર કર્યો. કોઈએ તેને કાચરો, આપસો કરાવ્યો. કારણ કે તે દેશને અધાધુધીમાં છોડી ચાલ્યો આવ્યો હતો. અને કર્તાવ્ય બનવ્યું નહોતું. કોઈએ તેને કુંકી દષ્ટિનું ફળ ભોગવતે જાણાવ્યો. અમાનુસ્તાના આ ત્યાગથી કેટલાકને બહુ દુઃખ થયું અને તેણે લડાઈના મેદાન પર એક વખત મુક્તબસો તો કરી જોવો હતો. એમ ધણા લોકોએ મત પ્રદર્શિત કર્યો. પરંતુ બવિધ્યનો ઈતિહાસકાર જ્યારે સમગ્ર જગતના કર્મ અને વિચારપ્રવાહ તપાસી, સામયિક સ્વાર્થ અને પ્રયોજનપણાથી દૂર રહી આ ઘટનાનો ઇતિહાસ લખવા બેસે ત્યારે આજી સદીની કેટલીય ઘટના કદાચ તેમની નજરે નહિ પડે. આપણી હયાતીમાં જ ઇ. સ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ સુધીમાં જે મહાન લડાઈ થઈ, અને તેમાં કરોડો માણસો ભોંય સાથે બળી ગયા; તે વખતે મચેલો હાહાકાર, તે દિવસોની સ્મૃતિ બવિધ્યના ઇતિહાસકારના ધાને જાગ્યે જ પડે એવાની છે. કોઈ પણ સેનાનાપકની દાંભિક ઉદ્ધિત તે વખતે માનવોની સ્મૃતિમાં રહેશે નહિ. રહેશે કેવળ એ લોહીના મહાસાગરમાં કેટલાક માનવપ્રેમીઓ. તોપના મુખ સામે ઉભી રહી આ લડાઈને નિંદી રવા દેના, આ અકસ્માણની મૂર્તિરૂપ મુદ્દ દર

કરવા માટે સકળ પ્રકારની લાંછના ભોગવી રહ્યા હતા તેઓની નિર્ભય વાણી. એ નિર્ભય વાણી જ તે જમાનાના જગત સાથે આજના જગતનું મિલન કરાવશે. તેજ રીતે અમાનુષ્ઠાનો આ રાજગાદી ત્યાગ અને તેની પાછળ રહેલો માનવપ્રેમિકતાનો મહા આદર્શ કે જે સામયિક ઉચ્ચરણીને લીધે લોકોની નજરે ચઢતો નથી તે સમય જતાં સ્પષ્ટ રૂપ ધારણ કરશે અને લોકો તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક યાદ કરશે. રાજ્ય તરીકે નહિ, પણ એક સત્ય માનવ તરીકે, કોઈ પણ રાજ્ય પોતાના રાજગર્વને લીધે પોતાની જાતને માનવ ચિત્તમાં ઝોંટાડી શકતો નથી. જે રાજ્યો હજુ પણ આપણા ચિત્તમાં વસી રહ્યા છે, તેઓ રાજ્યના સિંહાસન પરથી ઉતરી માનવમન રૂપ સિંહાસન પર ચઢી શક્યા છે અને તેથી જ લોકો હજુ સુધી તેમને યાદ કરે છે. બગદાદના રાજ સિંહાસન પર જે હારુન અલ રશીદ લલકાર્યા હતા રીતે વિરાજતો હતો તે હજુ પણ ઇતિહાસનાં જૂનાં પુસ્તકોમાં જેમનો તેમ બિરાજે છે, પરંતુ જે હારુન-અલ-રશીદ સાધારણ નાગરિકના વેશમાં એ રૂપમયી નગરીના એકાંત માર્ગો પર દુઃખી માનવીની ખોળમાં નીકળતો, જે હારુન-અલ-રશીદ ધામની પથારી પર રાત્રિ ગુજારતો તે તો દરેક માનવના હૃદયમાં અમર થઈ રહ્યો છે. શાહજહાનની લગાઈઓ, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે તો આજે બાળકો કંઈસ્થ કરે છે એટલું જ; પરંતુ જે શાહજહાન સિંહાસન પરથી ઉતરી પ્રેમ બંધનમાં બંધાયો છે, જે શાહજહાન યમુનાના જળકલ્સોલમાં, પૂર્ણિમાની મધરાતમાં તાજના સંગેમર્મર જેવા શુભ સ્વપ્નમાં પોતાનું બધું ઐશ્વર્ય વિલુપ્ત કરી બેઠો છે તે તો માનવ હૃદયના એકાંત ભાગમાં અનાદિ કાળથી દાણી રાખેલાં સુવર્ણ સિંહાસન પર અજર અમર ચઢેલો છે. તેના માથા પર કોલીનૂર નથી, તેને બદલે આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ રૂપી સાચાં મોતી વડાં જાય છે.

અમાનુષ્ઠાએ કોઈ પણ દિવસ પોતાને રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યો

નથી. ત્યારથી ને સિંહાસન પર બેઠો ત્યારથી તેણે પોતાની જાતને માનવ તરીકે પ્રગટ કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે અને તેજ તેની હૃદયને સાધના હતી. કાશુલની અનેક ધર્મશાળાઓ, કાશુલના અનેક ટાંગવાળાઓ, કાશુલના અનેક ગરીબ દુકાનદારો આ વાત જાણે છે. બ્રિટિશ દિંદમાં આત્મા બાદ મુંબઈમાં ત્યારે તેને બાદશાહ તરીકેનું માન આપવામાં આવતું હતું ત્યારે પણ તે સૌ પહેલાં એક કારકુનને મળ્યો હતો. કાશુલના બાદશાહ તરીકે તેણે પોતાનું જીવન સાધારણ નાગરિક જેવું બનાવી દીધું હતું. બધી જાતનો રાજકીય વિકાસ કે જે રાજાને સાધારણ નાગરિકથી જુદો પાડે છે તે તેણે છોડી દીધો હતો. સવારની નમાજ પછી સાધારણ માણસની પેઠે નાહી લઈ, સાધારણ વસ્ત્રો પહેરી તે પોતાને કામકાજમાં ગુંથી દેતો. આખો દિવસ કામ કરતો. કાંઈ પણ જાતનો આડંબર દર્શાવતો નહિ. કાંઈ પણ જાતની ખાસ કાળજી રાખતો નહિ. કાંઈ પણ જાતનો રાજકીય આડંબર તેનાથી સહન થતો નહિ. ચિનવારી બંડ પહેલાં તેણે ધણીવાર કહ્યું હતું કે “હું” રાજા નથી, માત્ર દેશ સેવક છું. દેશને ત્યારે મારી જઈ નહિ હોય ત્યારે હું રાજપાટ છોડી આપ્યો જઈશ.” આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈ એ કે આ વચનો અમાનુષ્ટા શિનવારી વિષયક પહેલાં ધણીવાર બોલ્યો હતો અને તે પણ કંઈ જોવા તેવા માણસનાં વચનો નહોતાં. જેણે વીસમી સદીમાં આંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કરી પોતાના રાજસિંહાસનને સ્વતંત્ર બનાવ્યું હતું કે જે અધ્યાન જાતિના ઈતિહાસમાં કદી સંભવિત બન્યું નથી. જમતનાં બધાં રાજ્યોએ અધ્યાનિસ્તાનની આ સ્વતંત્રતાને અભિનંદન આપ્યાં હતાં. આવડું મોટું ગૌરવ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેને માટે રાજગાદી છોડવી એ કેટલું બધું નિર્વેપપણ દર્શાવ્યું ગણાય તે આપણા જેવા સાધારણ જીવનવાળા મનુષ્યો ન સમજી શકે તે સંભવિત છે. અમાનુષ્ટાએ ત્યારે જોયું કે દેશના લોકો તેને રાજા તરીકે માનતા નથી ત્યારે તેણે પોતાના આદર્શ મુજબ, પોતાના વચન મુજબ, જાતની ગતિ, ગંજના, બંગા આદિ ચઢાવી કાંઈપણ જાતના આડંબર વિના પોતાનો

દેશના લોકોને સતોષવાં ખાતર સ્વેચ્છાથી સિંહાસન છોડી દીધું. તે જાણતો હતો કે જગતે મને થોડાં વર્ષો અગાઉ વિજયમુગટ પહેરાવ્યો છે અને પરાજિતના રૂપમાં ત્યાં જઈ ઉભા રહેતાં કેટલાંય અંતઃકરણો વૂટી પડશે પરંતુ તેણે તે બાબતો તરફ નજર ન નાખતાં પોતાના આદર્શને જાળવી રાખ્યો. તે જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાદીનો રક્ષક બન્યો હતો, હવે જાતિ પોતે જ એ પદવી ઝૂંટવી લેવા માગતી હતી તો અમાનુદલા બળજબરીથી શા માટે સિંહાસન પર ચોંટી રહે ? પ્રજા પ્રત્યેનું આદર્શ બધું માન જગતના કોઈ પણ રાજાએ હજી સુધી બતાવ્યું નથી. રાજગાદીનો ગ્રોહ એટલો બધો હોય છે કે બીર રાજા પણ તે સ્વેચ્છાથી તજી શકતો નથી. ઈતિહાસમાં એવાં દૃષ્ટાંતો તોટા નથી. તેમાં પણ જે સિંહાસન જગતની બધી પ્રજા આગળ ઉજ્જવળ રૂપે પ્રગટ થયું હોય તે તજી દેવાની હિંમત તો વીરલા મનુષ્યમાં જ હોઈ શકે.

તેનો જૂતકાળ તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે એક પરિપૂર્ણ આદર્શવાદી મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યો હતો; તેનો બાઈ નામવુદ્ધા પણ તેવો જ હતો. આદાર, વિહાર, દરેક બાબતમાં તે પોતાને રાજા તરીકે જૂલી જવા મથતો હતો. ઘણી વેળા તો કોઈ ન જાણે તેમ એકાદ સાધારણ વીથીમાં જઈ જમી લેવાનું તેને બહુ ગમતું. વીથીમાં માણસો સતબ્ધ બની જતાં. તેને માટે ખાસ રસોઈ તૈયાર કરવાની પેરવી થતી તો તે તેમ થતું અટકાવતો અને જે કંઈ તૈયાર હોય તે જમી આપ્યો આવતો. આ હોટલોમાંની લગભગ બધી એવી હતી કે પરદેશી મુસાફરો તેમાંનું ખાણું ખાઈ મોં મચકોઈ આપ્યા જતા. અમાનુદલા એ ભોજન આનંદથી જમતો. સાધારણ નાગરિક જીવનમાં જાળવાતો તેને ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નહિ પરંતુ તે સ્વાભાવિક રીતે જ જનતા સાથે જળી જતો. એક દિવસ અકસ્માત તેની રોહસરોયસ મોટર ગાડીની ટયુબમાં પંકચર પડ્યું. ડ્રાઈવરની સરળતા ખાતર અમાનુદલા નીચે ઉતરી ઉભો. પાસે થઈ એક ટાંગો જતો

હતો. ટાંગાને જોતાં જ તેણે હસતા વદને પૂછ્યું, “ મને ઘેર પહોંચાડો ? ”

ટાંગાવાળાએ નવાઈ પામી કહ્યું, “ જો આ ગરીબ ટાંગાવાળાને કંઈ મદદ કરશો તો ખચિત ઘેર પહોંચાડી દઈશ. ”

કેાઈ પણ જાતનો દરદસ્તુર હરાવ્યા વિના તે ટાંગા પર ચઢી બેઠો. ટાંગા ચાલવા લાગ્યો. કાશુકનો બાદચાહ ટાંગાવાળા સાથે વાતે વળગ્યો. ટાંગાની સ્થિતિ જોઈ તેણે પૂછ્યું, “ ટાંગાને સારી સ્થિતિમાં કેમ રાખતો નથી ? ”

ટાંગાવાળાએ કહ્યું, “ અમે જો ભાઈ ઓએ મળી જો કંઈ હતું તે કાઢી આ ટાંગા ખરીદ્યો છે. પરંતુ ટેકસી ચતાં અમારો બાવ કેાઈ પૂછતું નથી. અત્યારે ટાંગામાંથી એટલી આવક થતી નથી કે ખાતાંપીતાં તેના સમારકામ જોટલું બાકી વધે. ”

રાજમહેલમાં પહોંચ્યા બાદ અમાનુસ્લાએ પોતાના મોટર ક્ષાઈવરને પોતાની જુની ડોન ગાડી બહાર કાઢવા હુકમ આપ્યો. ગાડી બહાર આવી એટલે તેણે એ પેલા ટાંગાવાળાને આપી દીધી. આપતી વેળા તેણે એટલું જ કહ્યું કે “ પરંતુ એક વાત યાદ રાખજો. ગાડી તને એકલાને જ આપતો નથી. તારાં બાગીચરનો પણ તેમાં સરખો હિસ્સો છે. આ ગાડી તારા એકલાની સંપત્તિ માની ધમાન શુભાવતો નહિ. ”

જોઈએ. અધ્યાન ઇતિહાસનો પાછલો ભાગ વાંચતાં તેનું આદર્શવાદી મન સમજી શક્યું હતું કે કાણુલના સિંહાસન માટે સતત લોહી રેડાવું આવ્યું છે. રાજાઓ, ભાઈઓ, મિત્રાત્રી પરપરા સિંહાસન મેળવવા માટે સતત રૂધિર રેડતી આવી છે. આ રીતે લોહી રેડવામાં તેઓએ સારાસારનો વિચાર કર્યોજ નથી. તેણે પોતે પણ જ્યારે સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તેના પિતાના લોહીના છાંટા ઉડ્યા હતા. આ બધું નિહાળી તેના મનમાં એવી ધારણા પેદા થઈ હતી કે મારે માટે આવું ન બને તે બરાબર લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. સિંહાસન માટે લોહી રેડાવવા જેવો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં મારે ગાદી છોડી દેવી એ બહેતર છે.

આ આદર્શ તેના અને તેના ભાઈના મનમાં એટલો બધો ધર ધાલી બેઠો હતો કે તેઓએ જ્યારે જોયું કે અમારે ખાતર લોહી રેડાવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે, ત્યારે તરતજ તેઓએ રાજગાદીનો દાવો છોડી દીધો.

કાણુલથી કંદહાર આવ્યા બાદ અમાનુષ્ઠાએ એક જાહેરનામું મહાર પાડ્યું. તે જાહેરનામા પરથી તે સમયથી સ્થિતિ બરાબર સમજાય છે. એમાં લખવામાં આવ્યું હતું, કે—

“ દક્ષિણ વિભાગની રહેવાશી મારી પ્રિયમજ્જ તરફ

“ પૂર્વ વિભાગમાં પ્રથમ આંતરિક કલહ જન્મેલો હતો. એ કલહ શાંત થાય તે દરમિયાન ઉત્તર વિભાગમાંથી એક મોટા ટોળાએ આવી કાણુલ પર હુમલો કર્યો છે. અધ્યાનિસ્તાનની ઉન્નતિ થાય એ જોઈ શકનારા લોકોનાં કાવતરાંને પરિણામે આ આંતરિક કલહ ઉત્પન્ન થયો છે. અને આવા કલહ દ્વારા પ્રજાને તથા અગ્નિ લોકોને મારી વેરુદ્ધ ક્રોધપણ જાતના કારણ વિના સંદિગ્ધ બનાવવામાં આવેલ છે.

“ મેં એ લોકોને પિતાની માફક શીખામણ આપી હતી. પરંતુ અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓનાં કાવતરાં અને લોકોની અજ્ઞાનતા

એકત્ર થઈ અસંતોષના અગ્નિને દિન પ્રતિદિન પ્રબળ બનાવે છે. મ ખાતર મુસલમાનોમાં ટૂટા થાય એમ મેં કહી હતું નથી. ■ વિરુદ્ધ આત્મરક્ષણ માટે જે શક્તિ એકત્ર કરવામાં આવી છે તે ઉપયોગ આંતર્કલહમાં થાય એ હું કોઈ પણ રીતે ન જ ઇચ્છું. દે અને પ્રજના બધા માટે મેં અધ્યાનિસ્તાનના બાદશાહ તરીકેન બારે જવાબદારી માથે લીધી હતી; મેં એ જવાબદારી સ્વીકારી બા મારી રાજગાદીના હક્કને કદી વ્યાગળ પડતો ગણ્યો નથી. અને તેથી જ મેં મારા મોટા બાઈને પ્રજાની શાંતિ ખાતર રાજગાદી સ્વીકારવાની અરજ કરી હતી.

“તેમણે પ્રથમ તો આ અરજ સ્વીકારી નહિ. પરંતુ પછી મારા આતશય કાલાવાલાને અંતે આ કાર્યમાં સંમતિ આપી. કાબુલના રહેવાશીઓએ પણ તેની તાબેદારી સ્વીકારી. તેઓએ ધાર્યું હતું કે હું કાબુલ છોડી જઈશ એટલે આ ગૃહવિવાદનો અંત આવશે.

“હું કંઈકાર આવ્યો. અહીંના રહેવાશીઓને મેં બધી બિના સમજાવી. તેઓ મારી કથા સાંભળી રહ્યા હાયા. અને કહેવા લાગ્યા કે તેઓ મારા સિવાય બીજા કોઈને બાદશાહ તરીકે કશું રાખશે નહિ.

■ કાબુલની રિયતિ જાણવા માટે હું તત્પર હતો. અને માલમ પડ્યું કે મારી વિરુદ્ધ જે હકીકતો રજૂ કરવામાં આવી હતી, કામ ત્યાંથી જ અટક્યું નથી. શત્રુઓની ઉસ્કેરણીથી અમારું અગ્ર તોડવાના પ્રયત્નો ચલા લાગ્યા છે. પરિણામે અશાંતિ ચમી નહિ. અનિષ્ટ કરનારાઓ મારા મોટા બાઈને પણ પગપા દાગ્યા.

સુધી એક પણ કંદહારવાસી જીવતો છે ત્યાં સુધી તમારે અફઘાનિસ્તાનનું રાજ્ય છોડવું નહિ. તેઓએ કહ્યું કે બચ્ચા-ઈ-સાક્કા ખૂની લૂટારો છે. તે અફઘાનવંશમાં જન્મ્યો નથી. તેના જેવા માણસની તાબેદારી સ્વીકારવી એ અફઘાનોના આત્મસન્માનને ધક્કો લગાડે તેમ છે.

“દક્ષિણ વિભાગની મારી પ્રિયમગ, હું આ દરમાન દ્વારા તમને જણાવું છું કે આવા હલકા અંત્યજને રાજગાદી પર બેઠેલો જોઈ ખરેખર માફ લોહી ગરમ બની જશે. તમારામાં સાંપ્રદાયિક કલહ વિદ્યમાન છે, તે હું જાણું છું. પરંતુ આજે દેશ આપત્તિમાંથી પસાર થાય છે. માટે આ વખતે બધાએ દેશસેવા માટે એકતાબદ્ધ થવાની જરૂર છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદા આપણો મદદગાર થશે અને આપણા તથા દેશના શત્રુઓ નિર્મૂળ જશે.”

આ તરફ કાબુલમાં બચ્ચા-ઈ-સાક્કા ગાજી હમિયુલ્લાના નામથી અફઘાનિસ્તાનનો બાદશાહ બન્યો; ત્યારે આ તરફ કંદહારમાં અમાનુલ્લાએ ફરીથી રાજપતાકા ઉડાડી.

કંદહારમાં રહી અમાનુલ્લાએ લશ્કર એકત્ર કર્યું અને બચ્ચા-ઈ-સાક્કા વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. દરરોજ નાના પ્રકારની ખબરો આવવા લાગી. એ બધા સમાચારો પરથી અફઘાનિસ્તાનની તે વખતની સ્થિતિ સમજાય તેમ ન હતું. હિંદમાં બધા જ્યારે અમાનુલ્લાના જયની આશા રાખી બેઠા હતા ત્યારે બધાને નવાઈ પમાડે તેવા સમાચાર હિંદી સરકાર તરફથી જાહેર થયા કે રૂઝ મી ને રાજ અફઘાનિસ્તાન છોડી અમાનુલ્લા, બેગમ સુરિયા, ઇનાયતુલ્લાખાન અને ખીર્ત શાહી ખાનદાનો હિંદી સરહદ પર આવી પહોંચ્યાં છે. આ ખબરે સમાચાર હિંદવાસીઓને તીર જેવા વિષમ લાગ્યા. અમાનુલ્લાનો આ આકસ્મિક સ્વદેશત્યાગ તેના રાજગાદીત્યાગ કરતાં પણ લોકોના દિલને વધારે દુઃખકર્તા થઈ પડ્યો. બધા અમાનુલ્લાના દુઃખ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. અને તે સાથેજ દેશને અધાધુધીમાં પડતો મમી

અમાનુદના ચાલ્યો આચો હોવાથી લોચ્યહુ મમક્ષ તેનું વ્યંગિત્વ
હલકુ પડ્યું

હાલમાં શાહ વલીખાન ત્યારે દિલ્હીમાં થઈ અધ્યાનિસ્તાનના
એકથી તરીકે ઈંગ્લાંડ જતો હતો ત્યારે તેની અધર્મિણીએ કુકુ
ફેલવે રોશન આગળ એન ચચેની જનમડળી મમક્ષ ભાષણ આપતા
જણાવ્યું કે " અમાનુદના રાજકુળને યજુના હાથમાં અમદાવાદ
સ્થિતિમાં છોડી પોતાનું જીવન બચાવવા માટે નામી ગયો લૂટાગ ને
ખૂનીના હાથમાં પોતાની પ્રિય માતૃજમિને સોપી ચાલ્યો ગયો. " આ
રીતે એ બાઈએ તેને કાયર કરાવ્યો છે અને એ રીતે એ મહાન
પુરુષને હનકો પાડ્યો છે

પરંતુ આજે અમાનુદના પગલિત સ્થિતિ ભોગવે છે પરાજયની
નામોશી એવી દુઃસહ હોય છે કે તેવી સ્થિતિમાં આવા આફેપોનો
જવાબ વાળવો એ પણ તેને માટે પોતાની નામોશી હામવાનો અપલ
મનાય જે દેશના લોકોને ખાતર તેણે જીવન મરણના સોલ એસ્યા
હતા તે દેશના લોકોનો વિશ્વામધાન ભોઈ તેનું અત કરણ બાગી પડ્યું
હતું તેને એમએ દેશ તજવો પડ્યો તેનું મૂળ કારણ પણ અધ્યાન
ટાળાઓનો વિશ્વાસઘાત હતો એ વાત ખરી છે કે પ્રભુ ઉપર કોઈ
પણ ગજાએ રીસ ઝગી પાલેવે નહિ, પરંતુ એવો પણ મમય આવે છે
કે ત્યારે ગજા અને મનુષ્ય વચ્ચેની જુલાઈ ચાલી જાય છે અને પ્રભુ
ત્યારે અધ નિર્દયતા વડે અત મરણને આગાત કરે છે ત્યારે એ
આઘાત કેટલો તીવ્ર હોય તે ભાષાદ્વાગ અમજવી શક્ય નહિ

ઘટી તે સંબંધમાં લખતાં તે જણાવે છે કે “કંદહાર આવ્યા બાદ સમગ્ર પ્રજાના આગ્રહથી મેં એક વાર ફરીથી રાજની લગામ હાથમાં લીધી. લગભગ બધો પૂર્વપ્રદેશ પોતાના ગુનાનો પશ્ચાત્તાપ કરી મારા પ્રત્યે વિશ્વાસ બતાવવા તૈયાર થયો. તેથી મેં બચ્ચા-ઈ-સાક્કા અને તેના ભૂટારા નોકરો વિરુદ્ધ લડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કંદહાર અને કાબુલ વચ્ચે આવેલી બધી ટાળાઓએ મારા પક્ષને ટેકો આપ્યો અને મારા પ્રત્યે બંધુભાવ દર્શાવ્યો એટલે મેં લશ્કરી તૈયારીઓ પૂરી કરી કંદહારથી કાબુલ ભણી અયાણ કર્યું.

“કંદહાર અને ગજની વચ્ચેની ટાળાઓએ અને જે વચન આપ્યું હતું તે પર આધાર રાખી ગજનીમાંનું બચ્ચાનું સૈન્ય હજારેકથી વધારે નહિ હોય એમ માની મેં તે તરફ અયાણ કર્યું. પરંતુ જે ક્ષણે અમે ગજની જઈ પહોંચ્યા તેજ ક્ષણે અંદરી, તારાક વગર અને ટુકિ ટાળાઓમાં અકસ્માત અણુધાર્યો વિદ્રોહ પેદા થયો. આ આકસ્મિક પ્રતિકુળ સ્થિતિને શાંત કરવા માટે મારે મારા મુખ્ય મથક મુકુર પાછું ફરવું પડ્યું. હું શાંતિપૂર્ણ હિપાય દ્વારા તેઓનો ભ્રમ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ વિદ્રોહ વધુ ને વધુ ફેલાવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તે કાલાત સુધી ફેલાઈ ગયો અને ત્યાંના પહાડી લોકો પણ ઉશ્કેરાઈ ગયા. અવસ્થા એવી થઈ પડી કે મારે કાલાત પાછા ફરવું પડ્યું અને ત્યાંના લોકોને સમજાવી સમાધાની કરવાનો પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. મેં આ પ્રયત્નો મારાથી બની શકે તેટલા પ્રમત્સુમાં ચાલુ રાખ્યા પરંતુ ડુભાગ્યે મારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. અને શંકા પેદા થવા લાગી કે ગિલગાઈ અને દુરાનીઓ વચ્ચે વળી લડાઈ થશે અને લોહી રેકારશે. મેં એવા વિચારને મારા ચિત્તમાં કદી સ્થાન આપ્યું નથી કે રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે દેશમાં લોહી રેકનારો કંકાસ દાખલ કરવો અને વળી એ કંકાસના ધારણુ રૂપ મારે બનવું. આ નીતિને વચ થઈ મેં વળી રાજગાદી છોડી અને અફઘાનિસ્તાનને હાથમના સલામ કર્યાં.

“મારી ગજની તરફની કુચ દરમિયાન એવી એક પણ લશ્કરી

‘દુકી મારી સમક્ષ આવી ન’ હતી કે જો મને ‘દુકી કે દરાવી શો પરંતુ જોએએ મારા પક્ષમાં રહેવાનું વચન આપ્યું હતું તેઓએ પાછા ફરવાના માર્ગ પર મારા લશ્કર પર હુમલો કર્યો હતો. પરંતુ તેઓ લડાઈના મેદાન પર જો કલાકથી વધારે લડી શક્યા ન હતા. છેવટે તેમને દારી નાસી જવું પડ્યું હતું. આ પરથી સાબીત થાય છે કે મારું લશ્કર કદી શત્રુદ્વારા હાથું નથી અને ઠાપપણ સ્થાને પાછું હાંપું નથી.

“હું ફરીથી જાહેર કરું છું કે ફેવળ લોહી રેડાવું અટકાવ ખાતર હું રાજગાદી તજી જઈ છું અને મારી મેળે દેશનિઘ્રા સિક્ષા ભોગવી લઈ છું. અફઘાનો પોતપોતાની વચ્ચે લડાઈ કરી અને મારી વ્યક્તિગત સગવડ ખાતર જીંસને પથે પળે એવી કમ ગેં કદી પણ હૃદયમાં પોપી નથી.

“અચાનક મારે ચમત્ત આવવું પડ્યું તેનું આ કારણ છે. અ લશ્કર હાથું અને તેથી મારે અફઘાનિસ્તાન છોડવું પડ્યું આવી અફઘાનોનો હું સહંતર ઇન્કાર કરું છું. ઉપર કહેલી અફઘાન ટોળીઓન વિશ્વાસપાત અને તેઓની ચંચળ મનોવૃત્તિને લીધેજ મારા અપભવ નિષ્ફળ થયા છે.

કે તે દરમિયાન નાદિરખાન અફઘાનિસ્તાનમાં આવા પહોંચ્યો હતો અને તે બચ્ચા-ઈ-સાક્કા સાથે લડાઈમાં પણ ઉતર્યો હતો. અમાનુલ્લા નાદિરખાનની શક્તિ વિષે કહ્યો મત ધરાવતો હતો. અને તેથી પોતે અફઘાનિસ્તાનમાં હોય તો અફઘાન ટોળીઓ નાદિરખાન અમાનુલ્લાની તરફેણમાં લડાઈ ચલાવે એમ માની તેને મદદ ન કરે એવો શક પણ તેને હતો. આ તરફ અફઘાન ટોળીઓએ તેના પ્રત્યે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો. કેવળ એટલુંજ નહિ પણ વિરોધી પ્રચારને પરિણામે દેશના લોકોનાં મન એવાં ઝેરી બની ગયાં હતાં કે તેઓ પર્વતના લુટારાને સહન કરી શકે પણ તેને સહન કરી શકે તેમ ન હતું. એક દિવસ ખાતર પણ તેઓ અમાનુલ્લાને માનવા તૈયાર ન હતા. આવી સ્થિતિમાં તેણે પોતે પોતાની જાતને જેટલી હોમી છે, સમગ્ર દેશે કોઈપણ જાતના કારણ વગર તેને જે આઘાત આપ્યો છે તે ઉપરાંત બીજો કોઈપણ જાતનો કપકો આપવો એ એક જાતની નિર્દયતા સિવાય બીજું કંઈ હોય એમ અમને લાગતું નથી.

સ્વદેશથી દૂર આવેલા ઇટાલિના એક જૂના રાજમહેલમાં આજે એ દેશનિકાલ થયેલો બાદશાહ દિવસો ગુજારે છે. એક દિવસ સમગ્ર જગત તેના ચરણતલ નીચે ગુલાબ વેરતું હતું. રસ્તા પરનાં એ ગુલાબો કરમાય તે પહેલાં તો તેના સમગ્ર જીવનમાં કાંટા ફૂટી નીકળ્યા. સમગ્ર એશિયા એક દિવસ તેને એશિયાના આકાશનો સૂર્ય માની અલિનંદન આપતું હતું. એ નવીન સૂર્ય જેટલાં કિરણો ફેંક્યાં તેટલાથી તો હજારો વર્ષનો અંધકાર એકાએક પ્રકાશના રૂપમાં ફેરવાવા લાગ્યો હતો. તેણે જ પહેલ વહેલી આ પ્રકાશહીન જીવનમાં પ્રકાશની સંભાવવાની આશા પ્રગટ કરી હતી કે જે આશા અત્યાર સુધીમાં લગભગ નાબુત થઇ ગઈ હતી.

જગતના ઇતિહાસમાં આવા બનાવો બહુ બન્યા છે. અમાનુલ્લાના જીવનમાં પણ તેમજ બન્યું છે. જે લોકો અગ્નિ સળગાવે છે, તેને

પ્રથમ તો એજ અગ્નિમાં સગવડું પડે છે. અને આવાં બલિદાનો પછીજ લોકો એ પ્રગટવેલા અગ્નિને પોતાના અધકારમય ધરમાં આદરમાનથી લાવી વસાવે છે.

બાર

બરચા-ઈ-સાકાની બાદશાહી

આત્યાર મુધી પર્વતો અને જંગલોમાં વસી ગારૂલ શૂદ્રધેનાં ધનપ્રાણુ લૂટી, જે માણસ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો તે અચાનક કાણુલની રાજગાદીનો માલીક થઈ પડ્યો. કિસ્તીના ધરમાં જન્મ લીધો હોવાથી લોકો હજી તેને કિસ્તીનંદન તરીકે જ ઓળખાતા હતા; પરંતુ રાજસિંહાસનના આધકારી બન્યા પછી કંઈ એ નામ ન ચાલે! આથી બચ્યા-ઈ-સાકાએ ગાંડી હબિબુલ્લાખાનનું નામ ધારણ કર્યું.

પરંતુ નામ બદલાવ્યાથી મન ઓછું જ બદલાય છે! રાજગાદી પર ચઢી બેસવાથી કંઈ રાજની શક્તિ કે અર્થ આત્મ થઈ જતાં નથી. ખોસ્તના પહાડો પ્રદેશમાં એ જેમ અકલો રખડતો હતો તેમ હવે તે કાણુલની શેરીઓમાં સિપાઈઓ સાથે ભટકવા લાગ્યો. અક્ષાન ખાનદાનો આ લુટારાના રાજચમલ દરમિયાન લગભગ મરી પરવાર્થી. સમગ્ર વિશ્વમાં બ્યારે એક પણ એક અક્ષાનના જીવનનો નાશ થયો નહોતો, ત્યારે બચ્યાની બાદશાહીમાં થોડા સમય દરમિયાન અનેક પ્રખુલ કળીઓ આકાશે નટ થઈ ગઈ. આટલી બધી દૂર નિધુરતા એક લુટારાને હાથે જ જાંબવે.

મહેલમાંનાં બધાં શાહી ખાનદાનોને બચ્ચાએ આર્ગ દિલ્લામાં જઈ ક્યો. ત્યાંના અંધારા ઝોરગામાં અનેક માણસોની જીવનલીલા સફિલાઈ ગઈ. નાદિરખાને જ્યારે કાબુલ જીતી આર્ગના દિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે અફઘાન યુવરાજનું શય જોઈ મુજી ઉઠ્યો હતો.

શરુઆતમાં જ તેણે અમાનુલ્લાને કાફર તરીકે ઓળખાવતાં ફરમાનો પર ફરમાનો પ્રગટ કરવા શરુ કર્યો. એ ફરમાનોમાં પોતાને તે ઇસ્લામનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ બાદશાહ તરીકે ઓળખાવતો અને આ બાબતની પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર તેણે કેળવણીની સર્વ સંસ્થાઓ ખંધ કરી દીધી. કાબુલનું સમ્રાટસ્થાન તોડી પાડ્યું. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અંકગણિત વગેરેના અધ્યયનને ઇસ્લામ વિરુદ્ધ જાહેર કર્યું. (વાચકો કદાચ જાણતા જ હશે કે એ ત્રણ વિષયો ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના ખાસ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.)

અફઘાનિસ્તાનના વીરપુરુષ અલ્લી અહમદખાનને બંદી કરી બચ્ચાએ તેને દેહાંતદંડની સજા કરી અને તે એક જ યુને તેને દેહાંતદંડની સજા કરવા પુરતો ગણી શકાય તેમ છે. આ સજા કરવામાં બચ્ચા-ઈ-સાક્ષાનું જંગલીપણું બરાબર પ્રગટ થયું. બચ્ચા-ઈ-સાક્ષાની તાબેદારી સ્વીકારવાની એ વીરપુરુષે ઓફખી ના પાડી. આથી તેણે તેના નાક સોંસરી દોરી પરીવી અને બંને હાથ ખીલા વડે સળંગ કરી લીધા. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે તેના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી પહોં ગયું ત્યારે તેને તોપને ગોળે ઉડાડવામાં આવ્યો. અફઘાન વીરનું આતું શોચનીય પરિણામ કદી પણ ઇતિહાસમાં નહિ નોંધાયું હોય !

કાબુલના રાજમાર્ગ પર અલ્લી અહમદખાનની વિધવા, બાદશાહ અમાનુલ્લાના ભાણેજનો હાથ પકડી લિફ્તા માગવા લાગી. બચ્ચાના બાદશાહી ફરમાનના લાયથી આ જનાનખાનામાં રહેનારી સ્ત્રીને કામચે આશરો આપવા જેટલું પણ સાહસ ન કર્યું.

પાપ પોતાનું પ્રાપ્તિ પોતે જ નજીક આણે છે. જે જે ટોળા-
જોએ તેની તાબેદારી સ્વીકારી હતી તે તે ટોળાએ આ બચ્ચાનું આ
અસન રૂપ જોઈ ધીમે ધીમે સરી પડવા લાગી વચ્ચાખરા મુસ્લિમો
ધીમે ધીમે તેની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા લાગ્યા એટલે મુસ્લિમોનો પીઠ
તેઓમાનો એક હતો. બચ્ચાએ શોરબખ્શરના પીઠને બદલીને બનાવ્યો.
પરંતુ જેલખાનુ અને ખૂનરૈશ કંઈ દેશના સિંહાસન પર તેને દબકરી
શકે તેમ નહોતું.

બચ્ચા-ઈ-સાદા ત્યારે બાધુતો નહોતો કે તેના બધા કર્મો
એકત્ર થઈ ફાસીના દોરડાએ વચ્ચાતા જતા હતા કાગગારમા માર્યા
મએલા અક્ષધાન યુવરાજનો આત્મા અદલી અદમદગ્ધનની અદસ્ત
મૂર્તિ, પ્રતિદેશે આ બધાં પાપની સજા માટે પ્રાર્થના કરી રહી
હતી અને એમની એ પ્રાર્થના દુકા સમયમા ફળી પશુ ખરી

તેર

અક્ષધાનિસ્તાનનો તારણુહાર નાદિરશાહ

પેરિસમાંના એકાતવામ તણ, દુર્બળ શરીરને આત્મબળ વે
બળવાન બનાવી વળી અક્ષધાનિસ્તાનના તારણુહાર નાદિરખાને તરવા
હાયમાં લીધી એક દિવસ ચલતા મેદાન પર જે વીરે અક્ષધાને
સ્વતંત્ર બનાવ્યા હતા તે વળી બચ્ચાના પુજ્યમાથી દેશને મુક્ત કરવા
માટે મેદાને પડ્યો રાજગાદીની સ્પૃહા રાખ્યા વગર એ વીર દેશના
ઠણાણુ ખાતર વળી અક્ષધાનિસ્તાનમા પેડો સ્વદેશના ઠણાણુને લક્ષ્ય
બનાવી વૃદ્ધાવસ્થામા જીવનમરણનો સોદો ખેલવા હિલા ચનાર મોહાઓ
જગતમાં બહુ થોડા થયા છે

જીવનમરણના સોળતી માત્ર એ બાઈઓ સાથે નાદિરખાન ઇ. સ. ૧૯૨૯ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે હિંદને કિનારે આવી પહોંચ્યો. અને ત્યારથી તે આજસુધીમાં તેણે જે અપૂર્વ રણચાતુર્ય સાથે રાજપુરુષ તરીકેનું શુદ્ધિબળ બતાવ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. મુબઈ ઉતરતાં જ તેણે જણાવ્યું હતું કે “મારે પોતાને અગર તો મારાં કોઈ સગાંને અફઘાનિસ્તાન પર રાજઅમલ ચલાવવાની ઈચ્છા નથી. એ રાજગાદી પર મારો હક્ક છે જ નહિ એ વાત હું અત્યારે ખુલ્લા શબ્દોમાં જાહેર કરું છું. અફઘાનિસ્તાનમાં એકતા સ્થપાય તે માટે હું સલાહ આપીશ અને યોગ્ય પ્રયત્નો કરીશ. ત્યાં એક શક્તિશાળી સરકાર સ્થપાય અને તે દ્વારા શાંતિ ને સ્વતંત્રતા પથરાય તે માટે હું મારાથી બનતું કરીશ. જે ચાલુ સ્થિતિ વધારે મુદત ચાલુ રહેશે તો કેવળ અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતાની આશા હમેશને માટે દૂર થશે એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર જગતની શાંતિ જેખમાશે. એ માટે જ મારી તબિયત બરાબર ન હોવા છતાં મેં દેશસેવા માટે દેશમાં ખાજા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

નાદિરખાન જગતની રાજદ્વારી ઘટનાઓથી બરાબર જાણીતો હતો. પેરિસના એકાંતવાસમાં આ બધું બરાબર તપાસવાનો તેને અવકાશ મળ્યો હતો. તે જાણતો હતો કે છિન્નચિન્ન અફઘાનિસ્તાન કોઈ પણ ક્ષણે પરદેશી સત્તા નીચે આવી જશે અને તેને તાબે રાખવા માટે પરદેશી સત્તાઓ મહિમાઢિ લડી પડશે. આવી હોંસાતોસીમાં ખરેખર જગતની શાંતિ જેખમાશે અને તે સાથે પ્રાચ્ય જગતની બધી આશા નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે. આથી સર્વથી વધારે જરૂર તો એ હતી કે સર્વ પ્રકારનાં રીસામણાં, સ્વાર્થ, તર્કવિતર્ક તથા કોઈ પણ ઉપાયે અંદરોઅંદર ઝઘડતી ટોળીઓને એકત્ર બનાવવી તે ખાતર જે રાષ્ટ્રના તરફ અન્યાય કરવો પડે તો દેશના સ્થાયી કલ્યાણ માટે તેમ પણ કરવું જરૂરનું છે. આ રાજનીતિનો વિષય છે

અને રાજનીતિ કદી લાગણીવશતાદ્વારા ત્રેરાતી નથી. મેદાન પર સૈનિકને માટે અશુભ રેડવાં પાલવે નહિ. ખાસ વીસમી સદીમાં, જે જ્યારે એમેર રાજદ્વારી ચક્રિત તક મેળવ આશાથી મોં ધાડી બેડી હોય છે. નાદિરખાન એવો માણસ તેના હાથમાં તરવાર છે અને મગજમાં અભાના ધાર જેવી ર નૈતિક પ્રતિકા છે. આ ભયંકર બળવા વખતે તેની સ્થિર, ધીર દીર્ઘદષ્ટિવાળી રાજનૈતિક પ્રતિકા અતિ આવશ્યક ચીજ ગણાય હતું. બળવા પછી અફઘાનિસ્તાન આ બાબત બરાબર સમજ્યું અને તેથીજ તેણે નાદિરખાનને જવા દીધો નહિ. દેશની એકત્રી આગળ માથું નમાવી તેને રાજગાદી પર બેસવું પડ્યું.

યસની લડાઈ પછી અંગ્રેજ અફઘાન સંધિ વેળા સેનાપ નાદિરખાને સિટિરા કાપમાંથી તાલફાવાળી ટોળીઓને બચાવી લી હતી; અને આથી એ ટોળીઓ નાદિરખાનને ખાસ શ્રદ્ધાની નજ બેતી હતી. વળી તેની વીરતા બાબત પણ અફઘાન ટોળીઓને ઉમે મત હતો. આ બધાં કારણોને લીધે જ કોઈ પણ જાતની મદદ વિન બળવો દબાવી દેવા અફઘાનિસ્તાનમાં પેસવાની હિંમત નાદિરખાને બતાવી હતી. આ તરફ બચ્ચા-ઈ-સાફાની વર્તણૂકથી ટોળીઓ અતિશય અસંતુષ્ટ બની ગઈ હતી.

શાહ વલીખાન અને હાસમખાન બે બાબુથી કાબુલ પર હસ્તો કર્યો અને તેની પાછળ નાદિરશાહ સૈન્ય લઈ તૈયાર રહ્યો. કોઈ પણ જાતની અડચણ વિના શાહ વલીખાન કાબુલના પાધરમાં આવી ઉભો. બચ્ચાનું બાકી રહેલું સૈન્ય દારો નાસી ગયું અને શાહવલી કાબુલ વળેતા રૂપે શહેરમાં પેઠો. ત્યાર બાદ એ દિવસે નાદિરખાન એકઠી ચએલી અફઘાન ટોળીઓના જયજનિ વચ્ચે કાબલ આવી પહોંચ્યો.

મૂળતાં જ તે કિલાની દિવાલ તોડી નાઠો. પરંતુ હુંક વખતમાં તે તેના સોબતીઓ સાથે પકડાયો. તેનાપર કામ આવ્યું અને તેને તથા તેના સોબતીઓને ફ્રીસીએ લટકાવવામાં આવ્યા.

અફઘાન ટોળાઓની એક વિશાળ જીરગામાં બધાએ એક મતે નાદિરખાનને અફઘાનિસ્તાનના બહા માટે રાજગાદી સ્વીકારવાની વિનંતિ કરી અને તેથી તેણે આ ભારે જવાબદારીવાળું કામ માથે લીધું. આ જવાબદારી અદ્વલુ કરવાનું કામ એક તરફથી અફઘાનિસ્તાન માટે દસ્તાવજ કર હતું અને બાબુએથી જોતાં આ કામ માથે ભેવાની ઇક્તિ ધરાવનાર બીજું કાંઈ હતું જ નહિ. દેશ સાથે અમાનુષ્ટાનો મેળ ન મળ્યો અને તેથી આ બંડ ઉઠ્યું હતું. લોકોના મનમાંથી હતુ તેને માટેનો સંદેહ દૂર થયો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં ફરીથી અમાનુષ્ટાને સિંહાસન પર બેસાડવો એ એક ભયંકર રાજદ્વારી જૂલ જ ગણાત. અમાનુષ્ટાએ પોતે જણાવ્યું હતું કે દેશ ત્યાં સુધી મને ન બેસાવે ત્યાં સુધી હું રાજગાદી સ્વીકારવા આવીશ નહિ; અને અત્યંત દુઃખની વાત હોવા છતાં એ વાત સાચી છે કે દેશે તેને આમંત્રણ ન જ આપ્યું.

દેશ જોને ચાહે છે તેને ધણી વેળા પુષ્કળ સ્વાર્થત્યાગ કરીને પણ દેશનો અર્થ સ્વીકારવો પડે છે. રાજગાદી પર બેસવું એ ગરીબ લોકોની માટે કદાચ આનંદનો વિષય હોઈ શકે, પરંતુ રાજગાદી હમેશને માટે સુખરૂપ હોતી નથી. આવા ભયંકર બંડ પછી, દેશની ઇક્તિ ત્યારે છિન્ન લિન્ન હતી, ખજાનો ખાલી હતો, માનસ વિકૃત થયું, ત્યારે રાજગાદી પર બેસવામાં એક જાતના કર્તવ્યપાત્રનના આનંદ સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ. સિંહાસનના આનંદ ખાતર કેટલાય મહાપુરુષોએ આખી જિંદગી ચિંતામાં ગાળી છે. તેઓ બહા માટે પોતાનાં સુખદુઃખને ત્યાગ કર્યાં છે. અફઘાનિસ્તાનની રાજગાદી પર બેસ પછી નાદિરખાને પોતાની જવાબદારી

અને તે અમાનુષાના લાગ્યતું દુઃખ છે? લાગ્યના નિર્દય આઘાતથી પરાજિત પ્રત્યે માનવતાની હમેશની સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા સિવાય આપણે રહી શકીએ તેમ નથી!

વર્તમાન સમયના બનાવો ધણાં વર્ષો બાદ જ્યારે ઇતિહાસની દ્રઢાણી રૂપ બનશે; સાંપ્રત સમયનો રાગદ્વેષ, હિંસા, ભૂલ જ્યારે સમયના સાગરમાં ડૂબી જશે; જ્યારે બધા સંગ્રામો, બધી હરિફાઈઓ, બધી ચઢાઈઓથી પર યોદ્ધાનું બખ્તર ખસી જઈ માનવનું અસલરૂપ પ્રગટ થશે, ત્યારે અનુબંધના ચિત્તમાં શ્રદ્ધેય ગણાતા અસંખ્ય મહાપુરુષોમાં અમાનુષાનું પણ આસન પડશે. બાદશાહ અમાનુષાનું નહિ પણ માનવ અમાનુષાનું.

અને આજનાં દુઃખ, દૈન્ય, જૂથો તે કાળનાં માનવોની સહાનુભૂતિના દીર્ઘશ્વાસો સાથે લાગી ફૂલતું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેના ચરિત્રની ચોમેર સારમ ખમરાવશે.

તે ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ એક પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો : અમાનુષ્ટા શું પાછો આવશે ? નાદિરશાહની રાજ્યવસ્થા જોયો. ખ્યાન પૂર્વક નિહાળે છે અને અધ્યાન જાતિના ઇતિહાસ અને માનસર્ય જોયો. જાણીતા છે તેઓ આ પ્રશ્નના-જવાબમાં બેઘડકપણે કદી શકે તેમ છે કે અમાનુષ્ટા પાછો આવી રાજગાદીપર બેસે એવી સંજ્ઞાવના નથી.

અધ્યાનસ્તાનના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે અધ્યાન પ્રજા વ્યક્તિત્વની પૂજારી નથી. એ દિશામાં તો તે ક્રામ્યુનિસ્ટ લોકે કરતાં પણ બહુ આગળ વધી છે. વ્યક્તિત્વનો કાષ્ઠપણ જાતનો મોહ જાતિગત ભાવે તેઓમાં નથી. જો તેઓને એમ લાગે કે બાદશાહ અમારા ધર્મ અને સ્વાર્થમાં વિઘ્નરૂપ થાય છે તો તેઓ કાષ્ઠપણ જાતનો વિલંબ ક્યાં વગર, કાષ્ઠપણ ઉપાયે બાદશાહને સિંહાસન પરથી હાંકી કાઢી શકે છે. અમીર અબ્દુર રહેમાન આ બાબત બહુ સારી રીતે જાણતો હતો અને નાદિરશાહ પણ ઇતિહાસનો આ પાઠ મહણ કરવામાં બિંદુમાત્ર સિધિલતા પ્રગટ કરતો નથી.

તેથી જ રાજગાદી પર બેઠા પછી તે અધ્યાન જાતિનાં ડહોળાઓમાં માનસને શાંત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. આ પરથી એમ માની લેવાનું નથી કે તેણે પોતાની જાતને સંપૂર્ણ તાબેદાર બનાવી દીધી છે. શેકા કહે તે પ્રભાણે જ વર્તે છે. અણુધન અને ઉગ્ર સ્વભાવવાળા લોકોને પોતાની તરફેણમાં કરી લેવાની કળા નાદિરશાહને બહુ સારી આવડે છે. તેથી તેણે પ્રવર્તવિલી નીતિ જાદારથી સંરક્ષક જણાય છે, ત્યારે અંદરખાનેથી તે અમાનુષ્ટાએ નક્કી કરેલા ધોરણે અગ્ર ગતિ કરી રહેલ છે. અધ્યાન જાતિને આ બાબતનો વહેમ પણ આવતો નથી. જો સુધારાની વાતથી એક વખતે તેઓએ ચમકી જઈ બંદ ઉઠાવ્યું હતું તેજ સુધારા તેઓ ન જાણે તેમ એક પછી એક દાખલ થતા જાય છે.

વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક નામીયા માણસો ૯૭

આંતરિક વ્યવસ્થામાં નાદિરશાહે બહારથી પ્રગતંત્ર ચાલવું હોય એવો આભાસ દાખલ કર્યો છે. પરંતુ અંદરખાનેથી રાજસત્તાક રાજ્યની નીતિ પૂરે બહારમાં ચાલી રહી છે. પાશ્ચાત્ય આદર્શ મુજબ મંત્રીમંડળ મારફત રાજનો કારભાર ચાલે છે. બાદશાહ વડો પ્રધાન નીમે છે અને વડો પ્રધાન પોતાને માફક આવે એવા બીજા પ્રધાનો નીમે છે. પ્રધાનો આ પ્રધાનમંડળના તાબામાં હોય છે. આ સિવાય અત્યેક ચાર વરસે પુરાતન કાળથી ચાલતી આવેલી હુકમ શરૂ કરાય છે, તે પણ ચાલુ રાખવામાં આવી છે અને બાદશાહ પોતે એ શરૂઆતો પ્રમુખ બન્યો છે. આમ બહારથી વ્યવસ્થા પ્રગતંત્રને મળતી છે, પણ લોહાની પસંદગી કરવામાં રાજની ઈચ્છા સર્વોપરી હોવાથી એને એક હથ્થુ રાજપદ્ધતિ કહી શકાય. વસ્તુતઃ નાદિરશાહના કુટુંબના અને તેના તદ્દન અનુગત માણસો જ કારભારનાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં કેંદ્રો સાચવી પડ્યાં છે, અને ખુદ નાદિરશાહની ઈચ્છા એ જ ધારા-સભાનો કાયદો છે.

પંદર

વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક નામીયા માણસો

મહમ્મદ હાસમખાન સાંપ્રત સમયમાં અફઘાનિસ્તાનનો વડો પ્રધાન છે. એ નાદિરશાહનો નાનો ભાઈ છે. અમાનુહાના સમયમાં એ પ્રથમ જલાલાબાદનો સુબો હતો અને ત્યાં તેણે વડો પ્રધાન સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. ત્યાર બાદ તેને અમાનુહાએ મોરકોમાં અફઘાન એલચી તરીકે મોકલ્યો હતો; પરંતુ ત્યાંથી તેણે પોતાના ઓહાનું રાજનામું આપી

પોતાના મોટા ભાઈ સાથે પેરિસ રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. અક્ષધાન પ્રધાનમંડળમાં આ એક જ કુમાર છે અને તેને પહેલો અધિવાસિત અક્ષધાન પ્રધાન ગણી શકાય.

શાહ મહમ્મદખાન સાંપ્રત સમયમાં અક્ષધાન સેનાપતિ અને લશ્કરી પ્રધાનના ઝોઢા ભોગવે છે. એ પણ નાદિરખાનનો ભાઈ છે.

મથા અક્ષધાન વિગ્રહમાં તેણે બહુ બહાદુરી

લશ્કરી પ્રધાન બતાવી હતી. અમાનુષ્ઠાના સમયમાં લશ્કરમાં

તેણે સેનાનાયક તરીકે સારો ભાગ ભજવ્યો

હતો. તેણે તે સમયે સેનાનાયક તરીકે જે જાતની બુદ્ધિમત્તા બતાવી

હતી તે પછી તેને વડો સેનાપતિ બનાવવો જોઈતો હતો. પરંતુ

અક્ષધાન ગજપ્રકરણમાં તે વખતે એવી નીતિ પ્રવર્તતી હતી કે કોઈ

પણ માણસ પોતાની બહાદુરી વડે અમુક પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરે કે તરત

તેની વિરુદ્ધ કાયદાં થવાનાં જ. અમાનુષ્ઠાના અમલમાં નાદિરશાહના

કુટુંબનાં ધણા માણસોને આવી અદેખાઈ અને કારતરૂંના ભોગ થઈ

પડ્યું હતું અને તેથી જ સેનાપતિની લાયકાત છતાં શાહ મહમ્મદ-

ખાન સેનાનાયક જ રહ્યો. પરંતુ એ અતિ કર્તવ્ય પરાયણ હતો. બળવા

વખતે જ્યારે બચ્ચા-ઈ-સાક્કાનાં માણસો અમાનુષ્ઠાના લશ્કરને ઢિલ

બિલ કરી દાણદની રાજગાદી તરફ આગળ વધતાં હતાં, જ્યારે

અમાનુષ્ઠાનો લશ્કરી પ્રધાન ધરના ખૂણામાં બેઠો બેઠો આત્મરક્ષણની

ચોજના ધડતો હતો, સમગ્ર રાજકીય સૈન્ય ઢિલબિલ હતું ત્યારે

આ શાહ મહમ્મદખાન એટલો પોતાનાં નાનાં લશ્કર વડે દુશ્મને

સામે લડતો હતો. ત્યારબાદ વીર શાહવલ્લીએ આવી શાહ મહમ્મદને

મદદ આપી અને જાને બાઇઓના એક જ મારા સમક્ષ બચ્ચા-ઈ-

સાક્કા હાથો ને પકડાવે.

વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક નામીયા માણસો ૯૯

એલચીનું કામ બગ્ગવે છે પરદેશ સાથેના કામકાજ સેન ધમા અફઘાન
ગળ્યનો આ ઓદો સૌથી વધારે જવાબદાર
હ'ડનનો અફઘાન ગણાય છે એણે અમાનુદાની એક બહેન
એલચી સાથે લગ્ન કરેલા છે અમાનુદાના વખતમાં
તે ઘોડેસ્વાર સેનામાં નોકરી કરતો હતો અને
પાઝળથી સહનગી સેનાપતિ બન્યો હતો નાદિરખાને ત્યારે અમાનુદા
સાથેના બધા મબધ તજ દીધા ત્યારે શાહવહીખાને પણ રાજનામું
આપી પોતાના ભાઈ સાથે એક તવાસ સ્વીકાર્યો હતો

ફેજ મહમ્મદખાન એ હાવના અફઘાનિસ્તાનનો પરદેશ ખાતાનો
પ્રધાન છે અમાનુદા ખાનના વખતમાં એ ફજવણી ખાતાનો પ્રધાન
હતો અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા જાહેર કર્યા
પરદેશ ખાતાનો બાદ અમાનુદાએ યુરોપ અને અમેરિકામાં જે
પ્રધાન ડેપુટીશનો મોકલ્યા હતા તેમાં ફેજ મહમ્મદ
પણ હતો

શોર બગરના પ્રખ્યાત પીગનો ભાઈ દુજરત શેર આગા હાલમાં
પ્રધાન મંડળમાં ન્યાયખાતાના પ્રધાનનો ઓદો લોગવે છે ઈસ્લામ
તરફ અને શાંત્ર મબધમાં એનું પાડિત્ય
ન્યાયખાતાનો પ્રધાન અગાધ છે અફઘાનિસ્તાનની ટોળીઓમાં અને
હાદિઆવાડમાં એના ઘણા શિષ્યો છે

અબ્દુલ આહાદખાન માત્ર મમયના અફઘાનિસ્તાનની વ્યવસ્થા
પરિષદનો સભાસદ છે એ અફઘાનિસ્તાનનો એક અતિ તુદ્ધ ગણાય
છે અને અફઘાન રાજનીતિનો ધુધર મનાય
મંત્રણા સભાનો છે અફઘાન ટોળીઓમાં એનો પ્રભાવ બહુ
પ્રમુખ ફેલાયો છે બગરના વખતે તે અફઘાનિસ્તાન
છોડી ઈંગ્લેન્ડ જતો ગયો હતો અને નાદિરખાન
ના આગ્રા પછી તેના બોનાવવાથી પાઠો દેશમાં આવ્યો હતો

પરિશિષ્ટ

અફઘાનિસ્તાનમાં નાદિરશાહના ગાદીનશીન થયા બાદ ધણા ધર બનાવો બની ગયા છે. પ્રસુત પુસ્તકમાં ઇ.સ. ૧૯૩૦ ના અંત બાં સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે અને એટલેજ ઇતિહાસ ને ત્યાં ખાસ જાણવાએ બનાવ ન બન્યા હોત તો પુરતો ગણાત અમીર અબ્દુલ રહેમાનની રાજનીતિને અમલમાં મૂકનાર નાદિર ન ખૂનરેજીએ એ દેશને વળી જગતમાં ચક્રોળે ચલાવ્યો છે અને તેથી છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનો ઇતિહાસ આપ્યા વિના પુસ્તક અધૂરું રહે તેમ છે તેથી અમે દુકાણમાં એ હપ્તીકત આવેખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

નાદિરશાહની રાજનીતિ અફઘાનિસ્તાનના મોટા વર્ગને સ્થિર નીવડી હતી. શું સામાન્ય પ્રજા, શું અમીર વર્ગ કે શું મુસ્લિમો એ સર્વ તેનાની સંપૃષ્ટ હતા. કેવળ અમાનુસ્થાના આદર્શથી દોરાતો વિદ્યાર્થીવર્ગ કે જે અમાનુસ્થાના વખતમાં દેશ પરદેશ ફરી ચાનસંઘર્ષ કરી લાવ્યો હતો તેને નાદિરશાહનું વર્તન પીછે હઠ કરાવનારું લાગતું હતું. આ વર્ગ જે કે નાનો હતો છતાં દેશમાં સર્વ જોડો જોડો સળવળ્યા કરતો હતો અને તક મળ્યે માથું જીંચું કરવાનો પ્રયાસ કરતો હતો. પુરોપમાં પણ અમાનુસ્થાએ મોકલેલા રજા સલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું આસે તો નાદિરશાહના પક્ષકારોને પૂરા કરી અમાનુસ્થાને પાછો ધણુલના મસનદ પર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પાછા હો તેમ ન હતું. પરંતુ અફઘાનિસ્તાનની પ્રજા અમાનુસ્થાની તરફેણમાં ન હતી અને તેથીજ એ લેકાના પ્રયત્નો પાર પડે તેમ ન હતું.

છતાં એ નવ જવાનો નાદિરશાહના અમલ વિષે બહાર ફાંચે તેમ અફઘાઓ ફેલાવતા હતા. બની શકે તો નાદિરશાહના અનુયાયિઓને આ જગતમાંથી વિદાય કરવામાં પણ આગ્રહ પાડતો લાગ લેતા હતા. નાદિરના અતલગના સગા અને બહિનમાંના અફઘાન એવમીતું

ખુદ એલચીખાતાની સરહદમાં ખૂન કરનાર આ વર્ગનોજ એક વિદ્યાર્થી હતો. ખરેખર! અમાનુદલા જેવા આદર્શવાદી રાજનતા કોઈ ખરા આહનારા હોય તો આવા આદર્શમાં રમનારા યુવકોજ હતા !

આ વિદ્યાર્થી વર્ગ અફઘાનિસ્તાનમાં પણ કાવતરાં રચતો અને નાદિરશાહનું રાજતંત્ર હરકોઈ રીતે જોખમમાં નાખવા માટે તત્પર રહેતો. કદાચ અમાનુદલાની આ બાબતમાં આડકતરી સહાનુભૂતિ પણ હોય ! નાદિરશાહના ખૂન પછી અમાનુદલાએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો પરથી આ વાતમાં અવસ્થ સંદેહ ઉપજે તેમ છે.

નાદિરશાહ અમીર અબ્દુલ રહેમાનની રાજનીતિનો પાકો પ્રસંગ હતો. દરેક ખાતામાં અફઘાન પ્રજાને સંદેહ ન આવે તેમ, પ્રજા ન ઉશ્કેરાય તેમ સુધારણા કરવા એ તત્પર હતો. તે જાણતો હતો કે અફઘાન પ્રજાની સામાજિક ઉન્નતિ વિના તેના રાજતંત્રની ઉન્નતિ થઈ શકે તેમ નથી. સામાજિક ઉન્નતિનો પાયો કેળવણી છે. કેળવણી રૂપી અખંડ જ્યોત ઝળહળાવવા માટે તે કેળવણી ખાતા પર લશ્કરી ખાતા જેટલીજ નજર રાખતો હતો. કેળવણી ખાતાને ઉત્તેજન આપવા તે જાતે તેમાં સક્રિય ભાગ લેતો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૩ ના નવેમ્બર માસની ૮ મી તારીખને શુધવારે બપોરના ૨-૪૫ મિનિટે ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઈનામ વહેંચી આપવાનો એક મેળાવડો ખુદ અમીરના ' આર્ક પેલેસ ' ના કમ્પાઉન્ડમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. ઓછામાં ઓછા ૫૦૦ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરતા, અફઘાનિસ્તાનની યુવક પ્રવૃત્તિના અમીર સમાન ગણાતા નવજવાનો આ મેળાવડામાં ભાગ લેવાના હતા. ૨-૪૦ મિનિટે નામદાર શાહ પોતાના અભ્યાસગૃહમાંથી મેળાવડાનું પ્રવુખ સ્થાન લેવા બહાર આવ્યા. સભાસ્થાનમાં ચંચળતા ફેલાઈ ગઈ. લશ્કરી બેડે સલામીના મીડા સરોદો બજાવવા માંડ્યા. મેદિની ' રામ ધર્મ જીવો ' ના પોદારોથી ગાજ રહી રાષ્ટ્રગીતોના અવાજો, લોકોની પોતાના

રાજા બાણીની દ્વિદાગીરી વગેરેથી આનંદ માણતો હોયેશની નમળ તબિયતવાળો નાદિર પોતાના સ્ટાફ સાથે વિદ્યાર્થીવર્ગની તંદુરસ્તીન સમાચાર પૂછતો પૂછતો આગળ વધતો હતો. એની ક્રિયા એટલી તે સ્વાભાવિક હતી, એટલી તે વિશ્વાસનીય હતી કે તકદીરનાં હાસ્ય તેના કાન પર અથડાતાં ન હતાં. તેની પાછળ અધ્યાનિસ્તાનનો ભાવિ સુવરાજ, લડાઇ ખાતાનો પ્રધાન વગેરે ઓદ્દેહારો પણ તેટલાજ વિશ્વાસથી કદમ ભરતા હતા, અચાનક વિદ્યાર્થીની પહેલી હરોળમયી રિવોલ્વરના અવાજ સાંચ છે. સણુસણુતી ત્રણ ગોળીઓ છૂટે છે. અને નાદિરના શરીરમાં પેસી જાય છે. દુર્બળ નાદિરશાહ તેજ જમાએ બેભાન થઈ પડે છે. નાદિર અને ખૂની વચ્ચે સુવરાજ ગોઠવાઈ જાય છે. ખૂની ટોળામાં છુપાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ ઉશ્કેરાએલો વિદ્યાર્થીવર્ગ તેને સારી પેઠે મેથીપાક જમાડે છે. લડાઈ ખાતાના પ્રધાન અને સુવરાજ માનવતા અને ન્યાયભાવનાથી પ્રેરાઈ ખૂનીને છોડાવે છે અને પોલિસને કબજે સોંપે છે તથા બેભાન થઈ પડેલા શાહની આસનાવાસના માટે દોડે છે. એકત્ર થએલો જનસમૂહ 'રાજાનું ખૂન થયું છે.' 'રાજાનું ખૂન થયું છે.' કરતો દોડા દોડી કરે છે. કોઈ વાળ પીંજે છે, કોઈ માથા પર ધૂળ નાંખે છે, પોતાના વહાલા શાહના અઝાળ મોતથી સર્વ દીલગીરીમાં ગરક થઈ જાય છે.

કાશુકમાં ખૂણે ખૂણે આ વાત ફેલાઈ ગઈ. નાદિરશાહ સિપાઈ સાહાર હતો. ચલનો વિજય અને સરહદની ટોળીઓ પરનું તેનું પ્રભુત્વ કાશુકની પ્રજાને જાણમાં હતું. લશ્કર પોતાના વહાલા સેનાપતિના ખૂનનો ખદલો લેશેજ એવી તેને ખાતરી હતી અને લશ્કર વિદેશ ત્યારે રિયતિ કેવી થાય એ કાશુકની પ્રજા બરાબર જાણતી હતી. અધ્યાન પહેલા ને ખીજા વિશ્વ વખતે, જુસ્સા-ઈ-સાહ્યાના અમલ વખતે કાશુકની પ્રજાએ લશ્કરનો દોરદમામ બરાબર નિહાળ્યો હતો. પ્રજામાં ખીંક ફેલાઈ ગઈ. નાદિરના મરણ સાથે આપણી શી દશા થશે એ ચિંતામાં કાશુકનાં જગતો સતકાર જણાવા લાગ્યાં. પરંતુ નાદિરશાહ

દીર્ઘદષ્ટિવાળો પુરુષ હતો. તેણે લશ્કરનો હેલ્થના ચાર વર્ષથી એવું તો વ્યવસ્થિત બનાવ્યું હતું કે સુદ્ધખાતાના પ્રધાનના હુકમ બરાબર અમલમાં મૂકવામાં અડચણ ન પડે. થોડી વારમાં કાશુલના રાજમાર્ગો પર લશ્કરી દુકડીઓનું આવાગમન થયું. ઘોડેસવાર દુકડી અરાજકતાને રોકવા તત્પર બની ઉભી. કાશુલનાં બજારોમાં વ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ. દુકાનો રાખેતા મુજબ ઉધડવા લાગી. કાશુલની શાંતિ એ અફઘાનિસ્તાનની શાંતિ હતી, કાશુલની અશાંતિ એ આખા અફઘાનિસ્તાનની અશાંતિ હતી.

શાહને સંભાળપૂર્વક મહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સર્વ સગાં-વહાલાં તેમને વીંટાઈ વળ્યાં. એક રાજ પછુ બોલ્યા વગર એ પરાક્રમી, કૂટ રાજનીતિય વીર ગોળાબાર થયા બાદ દશ મિનિટમાં જન્મત-નશીન થયે.

બંધારણ મુજબ તરતજ ઇમરજન્સી કાઉન્સિલ બોલાવવામાં આવી. જિરગાના રયાનિક પ્રતિનિધિઓને પણ બોલાવવામાં આવ્યા. વડા પ્રધાન હજુ ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનમાં મુસાફરી કરતા હતા. હજુ તેમને આ બાબતના સમાચાર પહોંચ્યા નહોતા અને પહેલેથી તોપણ તત્કાળમાં આવી શકે તેમ નહોતું. લડાઈ ખાતાનો પ્રધાન કે જે નાદિરશાહનો બાઈ હતો તેણે કાઉન્સિલ આગળ ગાદીવારસનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો અને સુવરાજ ઝહીરશાહને મઘ્ઘમના વારસ તરીકે પસંદ કરવાની સૂચના કરી. કાઉન્સિલે સર્વાનુમતે આ બાબત સ્વીકારી. સાંજના ચાર વાગે નવા અમીર ઝહીરશાહને અફઘાનિસ્તાનના અમીર તરીકે જહેર કરવામાં આવ્યો.

મઘ્ઘમ અમીરે પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે જે મુગટ ધારણ કર્યો હતો તેજ મુગટ ઝહીરશાહને માથે મૂકવામાં આવ્યો. નાદિરશાહના બાઈ જલ્દ મંત્રીએ નવા શાહની કમરે બાદશાહી તરવાર લટકાવી. કાઉન્સિલના તમામ સભ્યો અને અમલદારોએ નવા શાહ પ્રત્યેના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવોજ ચીલો ઊભો કરી

ગુપ્તચર ગ્રંથમાળા

ઘણાંનાં મન હરી લીધાં છે.

તમારાં ધરની સાયબ્રેરી આ પુસ્તકો સિવાય જરૂર
અરસિક દેખાશે.

ગ્રંથમાળાનાં:-

પ્રથમ વર્ષનાં પુસ્તકો	દ્વિતીય વર્ષનાં પુસ્તકો
મળગતી ખોપરી ૨-૦-૦	નલ્લીમોની જમાત ૧-૦-૦
સેતાની સાનસા ૨-૦-૦	તોફાની તરણ ૧-૦-૦
સોખડી પળે ૨-૦-૦	૧-૦-૦
સોહીની તરસ ૨-૦-૦	મોતની મૂર્તિ ૧-૦-૦
નલ્લીમ જમદૂત ૨-૦-૦	બીજા બે પુસ્તકો આ વર્ષ પૂરું થશે.
પ્રથમ વર્ષનો સે/ તમે આહક બની રા ૫-૦-૦મા ધેર બેઠાં મગાની ચક્રો	૩ ૩-૦-૦ હરી આહક ચર્ષ જાઓ એટલે તે પુસ્તકો ૫જી ધેર બેઠા પહોચી જશે.

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર

એટલે

નવયુગ ગ્રંથમાળા
લીલાવતી ગ્રંથમાળા
નાં

અન્નેડ પ્રકાશનો

તમારા કુટુંબમાં જીવાનોમાં પ્રગતિ સાધશે
અને સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીત્વ પ્રગટાવશે.

આ માળાઓનાં પુસ્તકો